

Una passejada per Torelló

Històries de paletes, arquitectes i edificis

“La tàpia s'emprava habitualment a les cases. La terra pastada no tan sols es feia servir en les parets de tancaments dels horts, sinó en els murs destinats a sostenir els edificis”

Albert Garcia Espuche

Barcelona, 1700

Biblioteca Universal, 239 Empúries, 2010

*A tots els Mestres de Cases del barroc que, sense saber-ho, varen embellir els carrers de la vila i en determinaren l'estètica del que en podríem dir **arquitectura popular***

Prefaci

Hi ha gent que sent curiositat per les coses que veu quan viatja. Sovint ens trobem que anem a una ciutat en un viatge organitzat i ens empassem les explicacions d'un o una guia que ens regurgita com un lloro un guió ben après. També hi ha gent que es compra una bona guia per conèixer el lloc on passarà els propers dies o setmanes i se la llegeix amb delit. Cal dir també que molta gent no fa cap de les dues coses i prefereix anar pel món descobrint coses a l'atzar. També hi ha l'estiuejant sedentari que va sempre als mateixos llocs i acaba familiaritzant-se amb un nou paisatge urbà. En fi, no acabaríem mai de descriure tipologies diverses de persones en funció dels seus hàbits i gustos.

Aquest recull de dades, més o menys presentable, pretén ser una eina per poder passejar per Torelló. Vol ser una proposta que permeti conèixer el patrimoni immoble, dit d'una altra manera, els edificis més significatius que trobem en el paisatge urbà de la vila.

Com és natural, els edificis han estat projectats i construïts per persones i també són persones les que han donat un ús a aquests edificis. Així doncs, entenem que el patrimoni immoble i el patrimoni humà formen un tot que s'ha d'explicar conjuntament.

Els possibles itineraris us els podreu fer a la vostra mida. Aquí hi trobareu numerats els edificis seleccionats (una selecció sempre és subjectiva i l'autor tria allò que considera més significatiu). Demano disculpes per tots aquells edificis que hi haurien de sortir, segurament tan significatius com d'altres de semblants que sí que hi surten, i que no els he inclòs, potser per raó d'espai o per evitar repeticions.

Al final trobareu un glossari amb una *selecció* de persones que han intervingut directament en la creació d'un paisatge urbà, d'una morfologia urbana associada a la nostra vila. Per raons d'espai i per evitar omissions involuntàries he cregut oportú acotar en el temps. Així doncs, he ordenat alfabèticament els mestres de cases, arquitectes, aparelladors i enginyers que han treballat a Torelló des de la dècada de 1860 fins a la dècada de 1970. Veureu que són molts els que hi han intervingut. Hi trobareu un petit resum amb algunes de les obres que ens han llegat (algunes ja desaparegudes). Veureu que hi ha alguna excepció; hi ha algun arquitecte posterior a aquests anys i surt esmentat perquè m'ha semblat interessant. Espero que algú s'animi a continuar aquest treball obert i que amplii el glossari amb els Hinojo, València, Cuevas, Ruiz, Ferrer, Català... i tots aquells que ara no hagin sortit.

Passejada pel nucli antic Torelló

El nucli antic de Torelló es formà al voltant de la primitiva església de Sant Feliu, segurament romànica. Pràcticament no sabem res de com era amb anterioritat al segle IX. Entre els segles IX i XI es parla de la Sagrera com a nucli reduït i concentrat al voltant de l'església amb cementiri inclòs. Probablement, la sagrera de Torelló tingué una mena de protecció o muralla, amb quatre portals, que l'arreceraven de l'exterior. Al segle XIV Torelló era una vila i, com a tal, hi havia ordres de protegir-les dels possibles atacs externs. Segurament eren murs de tàpia que tancaven els darreres de les cases del clos de la sagrera.

Durant els segles XIV i XV passaren moltes malvestats que delmaren la població: la Pesta Negra (segle XIV), les revoltes dels pagesos de Remença i la Guerra Civil entre la Generalitat i el Rei d'Aragó (segle XV). Tant la pesta com la revolta remença tingueren incidència a la població, així doncs, molts masos quedaren abandonats (rònecs) per manca de població.

La recuperació demogràfica dels segles XVI i XVII generà un fort creixement dels ravals que naixien als quatre portals. El carrer Nou era el camí que anava a Manlleu; el de Capsavila seguia el camí de Sant Pere; el carrer Pont anava cap a les palanques del Ges; el carrer de Ges (Ges d'Avall) seguia el camí cap a Orís; el carrer d'en Carrera (Rocaprevera) seguia el camí de Vic (per Espadamala).

Aquest creixement generà una morfologia urbana en forma d'estrella a l'entorn d'un petit nucli tancat: Sant Feliu, Capsavila, Pont, Nou, Ges d'Avall i Carrera (segle XVI). Aquests carrers s'edificaren seguint el procediment dels censos. Els propietaris acensaven un terreny per un temps llarg o a perpetuïtat. Els arrendataris alçaven la casa de tàpia i hi posaven una llinda de pedra picada amb l'any de la construcció. A més a més hi havia el dret feudal que havien de contemplar els propietaris dels terrenys acensats. Així doncs, trobem que hi havia carrers o parts de carrers que depenien de la casa Orís, altres depenien de Ripoll, altres dels vescomtes de Cabrera... Tot plegat vol dir que hi intervenien tres agents: els senyors que tenien el Domini d'unes terres al terme de Torelló (senyorial o eclesiàstic) i que percebien unes rendes dels propietaris (Domini directe). Aquests propietaris eren els que acensaven a tercers les parcel·les que configurarien els carrers i dels quals cobrarien els censos. El tercer és l'artesà o el pagès que es vol establir al poble, que fa construir la casa i acaba pagant el cens.

L'art de construir cases s'anà consolidant amb l'aparició de confraries i gremis que aplegaven diversos oficis. En el cas de Torelló trobem la Confraria de Sant Eloi, autoritzada pel senyor vescomte de Cabrera i de Bas, Sr. Luís Enríquez de Cabrera, Gran Almirall de Castella i senyor de la vila i terme de Torelló, l'any 1562. Aquesta confraria aplegava diferents oficis: ferrers, punyalers, cuirassers, sabaters, fusters, **mestres de cases**, sastres, calceters, teixidors de lli, mercers, basters, boters, serradors, barbers, moliners i bracers. Gairebé tots els oficis de la vila. Un segle més tard apareixeria el gremi de torners, ofici singular a la Vall del Ges. Les confraries aplegaven l'a gent d'un ofici a l'entorn de la devoció a un patró. El gremi regulava les normes dels seus membres (horaris, qualitat, preus...) a través de les ordinacions aprovades i consentides pel senyor jurisdiccional. Així doncs, els mestres de cases treballaven a Torelló tot seguint la normativa de la confraria i del gremi. Per aquest motiu tenim un conjunt d'habitatges que es construïen seguint les mateixes pautes i tècniques. Aquest saber consuetudinari perdurà fins a la segona meitat del segle XIX. El sistema gremial entrà en crisi i s'anaren imposant noves tècniques constructives i nous materials (per exemple: els pilars de ferro colat durant la revolució industrial).

El primer eixample de Torelló va ser la urbanització projectada dels carrers de Sant Antoni, Sant Miquel (banda parell) i Sant Bartomeu durant el segle XVIII. Els propietaris que acensaren les parcel·les eren: Miquel de Parrella (Sant Miquel), la casa Orís (Sant Antoni) i la casa Vinyes Codolosa (Sant Bartomeu). Els

tres carrers tenen un traçat rectilini que els diferencia dels carrers anteriors. Els tres carrers eren estrets (com el carrer de Sant Bartomeu). El carrer de sant Miquel s'eixamplà al segle XX amb la construcció de la banda imparell i enretirant el mur que delimitava l'hort de la Lliça. El carrer de Sant Antoni patí el desastre de l'aiguat de l'any 1940 i fou reconstruït i eixamplat.

Durant el segle XIX començà la planificació urbanística pròpiament dita. La dècada de 1860 s'inicià la carretera provincial de Vic a Girona passant per Sant Pere de Torelló impulsada pel diputat torellonenc Joaquim Badia i Andreu. L'agrimensor Joan Roca va fer el primer plànol topogràfic de Torelló (1867-1868). El ferrocarril arribà l'any 1879. Jacint Vega projectà l'ampliació del camí de la Coromina (Colònia de 1882). J. Calvet féu un nou pla topogràfic i comercial de Torelló (1883) amb dibuixos de les fàbriques del terme i rodalies. Josep Ylla Cortinas, mestre d'obres de Vic començà a treballar en la planificació i autorització de les obres del municipi (1884). Els primers projectes d'obra conservats a l'arxiu municipal són de 1877. També es traslladà el cementiri (1862-1863). Finalment es consumà la urbanització de la Coromina d'en Dagès, futur carrer Sant Josep (1897). S'urbanitzà la ronda de les Pollancredes (1896) i es planificà un carrer transversal en projecte (carrer Z) que havia de néixer a la ronda de les Pollancredes i arribava al carrer de Ges d'Avall (mai executat). S'enderrocà el pont vell i se'n féu un de més ample (1896). Ja havia començat la urbanització de l'altra banda del pont durant la dècada de 1870. El raval del Pont i el Passeig de l'Estació començaren a créixer. Primer fou la plaça de Sant Fortià i després el carrer Balmes. La dècada de 1890 s'obrí el carrer de la Pau. Mica en mica s'edificà el passeig de l'Estació. Per exemplificar aquesta nova expansió tenim el cas de Maria Serrabou, Vda Masmitjà i Ramona Masmitjà Serrabou. Com a propietàries del Mas Pujol (ubicat a la placeta Pujol) i de bona part de les terres de l'altra banda del pont, començaren a establir censos durant la dècada de 1870 i continuaren fins a finals de segle. Una bona part del carrer Balmes acull nous propietaris que es construeixen torres d'estiueig per poder gaudir del balneari de la Font Santa o dels Banys del Ter a can Bassas.

Al segle XX hi ha hagut la transformació més important de Torelló al llarg de tota la seva història. En un segle es va multiplicar la població per 4. Es va passar de prop de 3.000 habitants a finals del XIX a 13.000 a començament del segle XXI. Destaquem algunes d'aquestes transformacions:

La Plaça Nova: Entre els anys 1897 i 1904, Antoni d'Espona i de Nuix, propietari de La Lliça i moltes altres finques a Torelló com a hereu del patrimoni Vinyes Codolosa, va oferir a l'ajuntament de Torelló els terrenys de la seva horta amb l'objectiu de poder urbanitzar una plaça i acensar parcel·les a particulars. Es parlava de fer una plaça porxada establir-hi la Casa de la Vila. No es varen acabar d'entendre i es va fer una plaça sense porxos. La construcció al voltant de la plaça fou lenta i en diferents fases. Entre els anys 1927 i 1929, Josep M. Pericas va presentar un projecte ambiciós que es va quedar a mig fer. A més de les escales i els fanals i bancs, la plaça era una superfície plana amb arbres al voltant. Les fonts ornamentals (de gust noucentista com les obres de l'Exposició de Montjuïc de 1929) no es realitzaren mai per raons que desconec però que segurament eren de caire pressupostari. Hi hagueren una sèrie de cases o edificis públics amb molta història: La Fraternitat Republicana (núm. 12) pels volts de 1906, L'Aurora Obrera (núm.11), el Teatre i cafè del Centre Catòlic o Escola Dominical (obra desapareguda de Josep M. Coll i de Bacardi), la fusteria de Feliu Canadell (Can Prat Esparter, núm. 4), el local i teatre de La Barretina Torellonenca (a can Torreta, núm. 6), el bar Catalunya (Can Pietx) i el Cirvianum (1925). Més endavant, 1975, es reformà totalment. Actualment s'està executant la 3a plaça Nova (en origen es deia plaça Catalunya i després plaça del Caudillo).

El barri de Cabrerisses, a redós de la carretera que mena a Vila-seca, en terrenys de Puig-roví, va començar a edificar-se a finals del segle XIX. El nom, deformat popularment en *Caberdísses*, prové de la revolta de la cabila contra els quaters espanyols al Rif del Marroc dits Cabrerizas Altas y Bajas (1893). També va rebre el nom de Barri d'Espatamala durant el franquisme.

Un nou eixample de 1928. Es varen projectar nous carrers: Puigdassalit, Anselm Clavé, Prat de la Riba i allargament del carrer Estudis. A l'antic firal s'hi projectaren les escoles públiques de Torelló (no realitzades fins als anys 40). Al carrer d'Anselm Clavé s'hi va construir el Quarter del Mossos d'Esquadra, obra finançada pels Comtes de Lacambra l'any 1929. Fins aleshores, Torelló tenia un dels destacaments més importants de mossos de la comarca i la seva residència es repartia per diferents cases del poble. Amb la presència dels mossos (més de 10 efectius de mitjana) i del destacament militar de Conanglell es pretenia garantir la seguretat del ciutadans i assegurar la pau social o el perill de revolta obrera en una conca industrial, el Ter, que s'anava omplint de fàbriques i colònies. Al costat dels mossos s'hi establien nous industrials (Miquel Vidal, Plàcid Nofre o Francisco Barolet) o torres (secretari Castells).

El Pla de l'Estació. Durant els anys 20, el carrer de Rafael de Casanova s'anà edificant. També el carrer Borgonyà. Es construïa una tipologia de cases de planta baixa i golfa, a vegades amb petit soterrani. Els materials emprats ja no són la tàpia tradicional. Un mateix model de casa servia per edificar les cases veïnes. El carrer d'Àngel Guimerà s'ubica en una mena de tribuna des de la qual es domina tot l'antic municipi de Torelló. No és estrany que, tot i quedar lluny del centre, fos el lloc escollit per gent idealista i propera a l'anarquisme durant el anys 30. Jaume Ruches, dirigent revolucionari a Torelló, vivia en aquest carrer. L'originalitat d'algunes façanes demostra que l'arquitectura popular podia i tenia bon gust.

L'aiguat d'octubre de 1940 va deixar un tràgic record i esborrà literalment del mapa moltes de les cases i fàbriques properes al Ges i del Ter. El carrer de Sant Antoni, la ronda i part del carrer del Pont quedaren molt malmesos. El *Caudillo* adoptà Torelló i s'impulsà la tramitació de zona catastròfica. L'expedient de Regiones Devastadas recull minuciosament les declaracions del afectats per la inundació. Les possibilitats econòmiques de l'autarquia dels anys 40 del segle XX no va permetre fer miracles. Hem de tenir present que mancaven primeres matèries i aliments. I a tot això hi podem afegir el més que probable estraperlo que s'imposava arreu durant la postguerra. Malgrat tot, la diputació de Barcelona va poder endegar i executar el projecte de *Viviendas Protegidas* (cases barates popularment). Antonio Pineda i Gualba va projectar diverses tipologies de cases; unes aparellades amb portal d'entrada comú i d'altres d'individuals, de planta baixa i golfa l'any 1943. Es van urbanitzar trams de carrers o carrers nous: Collsacabra (banda esquerra), Diputació (tot), Nou (tram final), Manlleu (tram final entre cal Cònsol i can Faura), Sant Roc (bona part) i Puigdassalit (una part entre el carrer Manlleu i Collsacabra).

Un altre fet significatiu en creixement urbà de Torelló va ser Cooperativa Viviendas Valle del Ges. Gran part del Veral de Dalt és fruit de l'impuls que a finals dels 50 va donar la cooperativa de viviendas en terrenys del Mas Espona o dels Puigdecanet, propietaris de Puig-roví. També hi hem d'esmentar en Pepet de les Faroles, Josep Vidal Camprodon, alcalde de la vila. Les cases de planta baixa i pis tenen encara els jardinetes o *parterres* al davant. Amb els anys s'ha convertit en un veritable nucli poblacional amb vida pròpia. Més discutible seria la trama urbana i les tipologies que enllacen aquest conjunt amb els carrers d'Àngel Guimerà i Rafael de Casanova. Carrers com Canigó o Puig-roví varen créixer amb menys encert. Hi trobem des de torres interessants fins a Blocs de pisos passant per un xalet alpi despistat.

Finalment tindriem els Plans d'Ordenació de 1982 i 1996. El creixement de barris com Joanot Martorell o La Cabanya, juntament amb els Plans Parcial d'Ordenació han configurat el Torelló actual. Això, però, serà en un altre monogràfic.

Abans de començar a explicar les cases seleccionades cal recordar que durant la dècada de 2000 a 2010 s'ha elaborat l'inventari de patrimoni arquitectònic i s'ha aprovat el catàleg de protecció dels béns immobles de Torelló. Norma vigent que afecta els edificis protegits i que ha de vetllar per la conservació d'un patrimoni que, tot i tenir propietaris, d'alguna manera ens pertany a tots.

LA PLAÇA VELLA O PLAÇA DEL MERCADAL

És un dels nuclis més antics de la vila. Sabem que entre els segles XI i XVI hi havia dues places, Mercadal i Sarment, separades per l'edifici del forn de pa (enderrocat). La fesomia actual prové de les cases porxades dels segles XVI i XVII, formant, per tant, un conjunt tardò gòtic. La casa Parrella, la casa Orís i Cal Ferrer són les tres cases porxades.

- 1. Casa Orís:** Plaça Vella, 6. Senyoriu d'Orís (segle XIII). Els Orís s'establiren a la Sagrera de Torelló. El seu llegat passà a mans dels marquesos de Castellòsrius (la família Sentmenat, propietaris de l'immoble fins a mitjans del segle XX). L'arc rebaixat del pòrtic i les llindes de 1715 i 1734 ens porten a una reforma notable de la casa durant el segle XVIII. Es conserven les finestres amb brancals de pedra natural i la porxada amb dos arcs campanells suportats en tres pilastres de pedra vista. L'edifici ha tingut diferents usos: El Casino *La Constància* (*l'Esbart Nacionalista* i *l'Orfeó Cirvianum*) des principis del segle XX fins l'any 1925; Cercle Recreatiu La Unió (1926); El Club Infantil (dècada de 1960) i biblioteca pública (dècada de 1990).
- 2. Cal Ferrer de la Plaça:** Plaça Vella, 4. El nom popular ve d'un ferrer que hi va viure durant la dècada de 1910. Fortià Solà diu: (...) *dos pòrtics grandiosos de pedra, en arc rodó, sostinguts per baixes pilastres; amb les seves finestres, també de pedra amb sòbria ornamentació i amb vistent barbacana, constitueix un dels elements ben característics del gòtic civil (...)*. Destaquem la presència d'una llinda de 1556 que ens remet a una de les fases constructives de la casa. La casa va pertànyer al notari Pernau de Camprodon. I va viure el veterinari Manuel Espona Riera. Pertany als Criballés, coneguts per haver estat molts anys al mas Martorell. Rehabilitació de 2003-2008.
- 3. Casa Parrella:** Plaça Vella, 7-8 i Ges d'Avall, 1-3. Un dels edificis històrics més interessants de Torelló. Conjunt del segle XVI. Reforma de tres cases anteriors (Puig, Coromina i Parrella, els tres eren famílies de paraires) unificades entre els segles XVII i XIX (1691 i 1888). Arquitectura tardò gòtica. Antoni de Ferrer Corriol (1888) fou, segurament, el mestre d'obres vigatà que projectà la reforma integral de la casa.

Els Puig eren paraires amb casa a la plaça Vella. Acaben marxant a Barcelona (Gabriel Puig és adroguer a Barcelona pels volts de 1615). La casa Puig venia a continuació de la casa Orís. Ens ha quedat el finestral amb pedra treballada amb l'escut en forma de cor sostingut per dos bastaixos; un puig amb una creu i la llegenda PUX. Probablement fou obra del mestre de cases francès, Gascó fossat l'any 1531.

Els Parrella vénen de Surniach, Clermont, Alvèrnia (Occitània, França). El fuster **Guillem Parrella** arribà a Torelló durant el segle XVI (La primera casa Parrella, actualment Correus, tenia una llinda de l'any 1589 i un brot re raïm). Desconeixem si era hugonot però coincideix amb l'època d'un fort èxode de francesos (centre i sud de França on vivien prop de 2 milions d'hugonots l'any 1662). Es casà amb **Anna Calveria** i passà a dedicar-se a l'ofici de pareire i altres negocis (rompudes). **Jaume Parrella** incrementà el patrimoni familiar (més cases de pagès). Emparentà amb el Cortada de Manlleu. **Josep Alexandre Parrella Cortada**, velluter, (cap del sometent de Torelló) aconseguí títol de noblesa militar i escut d'armes l'any 1655 en plena guerra dels Miquelets (1652-1659) tot derrotant un destacament de tropes franceses al pont de Sant Quirze de Besora. Escut: parra, cor amb fletxa dels Cortada i pont que simbolitza la gesta militar.

Des de Torelló, a mesura que es produïa l'ascens social de la família, establiren casa a Vic (Francesc Parrella Cortada, i a Barcelona (Rambla). Destacaren en la jurisprudència. Emparenten amb altres

nobles (vitralles del XIX a la façana de la plaça Vella): Ferrer, de Rialp, Fivaller, Girona, Escrivà de Romaní....

Carles de Parrella i Escrivà de Romaní casat amb Teresa Vidal-Quadras no tingué descendència. El patrimoni passà a la germana, Lluïsa Parrella, casada amb un Casanova. Concepció Casanova i Parrella es casà amb Xavier de Fontcuberta i de Dalmases. Carme de Fontcuberta i Casanova es casà amb Francesc Xavier Puig (el conegut general que visitava la població durant la 2a meitat del segle XX). La finca fou expropiada per l'ajuntament de Torelló l'any 1999 atès el seu mal estat de conservació. Jardins espectaculars de 22.000 m² 10.000 dels quals són enjardinats (6.200 a baix i 4.800 a dalt). Actualment, una bona part són jardins públics.

- 4. Can Zeppelins o casa Torrents:** Plaça Vella, 10. Edifici vuitcentista de nova planta construït a partir de dues cases anteriors, segurament del XVI (llindes de 1824 i 1878). Destaca la simetria del conjunt. Portal amb brancals de pedra amb entrada de carruatges i terra enllosat de pedra. En un dels finestrals de pedra de la primera planta s'observa el reaprofitament de les llindes i brancals d'una obra anterior (potser de la mateixa casa). També destaca l'ornamentació de la part interior dels porticons de fusta de l'antiga casa Zeppelins.

Ignasi Torrents Serrabou: membre del gremi confiters i cerers l'any 1873. Va ser un dels xocolaters de Torelló. Primer feien la xocolata a mà; a finals del XIX utilitzaven la força animal del vogi (sinia). El seu competidor era el xocolater Joan Deordal. Torrents va ser alcalde de Torelló (1883-1887). Els Torrents eren terratinents: urbanitzaren part del carrer Carrera (exemples: *Casa del Sindicat*, avui desapareguda, i la casa de Francesc Casas, núm. 44). Propietaris rurals (4 cases de pagès a la Vall del Ges; Campaneria, Collfred, Can Xisquet i Can Creus). També fou administrador de finques del Dr. Manuel Parés, metge torellonenc resident a Barcelona i propietari del Mas Colomer i de la Casa Archs, carrer Nou, 31.

Joan Torrents Font hi va establir la Banca Garriga Nogués (1918) i, després, el Banco Urquijo Catalán. Ell n'era el director (exemple: portava la nòmina dels treballadors de la Coromina en taxi i personalment). Fou una de les víctimes de la Revolució de 1936. Era el pare de Narcisa i Rosa Torrents Varela, vinculades a les famílies Vidal i Pastallé respectivament.

El Germans Pujol, l'any 1916 llogaren la botiga i, probablement, embelliren els porticons d'entrada i l'aparador. Feien diferents pastes per a sopa. Una s'anomenava Zeppelins i es va convertir en el nom popular de la casa. També comercialitzaven altres productes: ametlles, farina, blat de moro, patates...

PLAÇA FORTIÀ SOLÀ

Petita plaça del nucli antic de Torelló. Un dels llocs pintorescs de la vila. Destaquem el portal adovellat de la Rectoria i la Casa de la Balconada. Des de la dècada de 1840 tenim constància de l'interès artístic que despertà en pintors i dibuixants. **Lluís Rigalt i Farriols** (Barcelona, 1814-1894) pare del paisatgisme romàntic a Catalunya, va pintar a Torelló, com a mínim, en tres anys diferents a partir de 1841. Hi ha diverses versions de la casa de la Balconada. També va despertar l'interès del jove **Apel·les Mestres i Oñós** (Barcelona, 1854-1936), dibuixant, poeta, músic, dramaturg, músic... El jove Apel·les va fer estada a Torelló l'estiu de 1869 i ens va deixar un quadern de dibuixos (reproduït per M. Assumpta Verdaguer Autonell al programa de la festa major de 1997).

- 5. Casa de la Balconada:** Plaça Mn. Fortià Solà, 5; plaça Coll i Dorca, 2. També coneguda amb el nom de casa de Jaume de Conanglell (Jaume Teixidor) perquè comprà la casa l'any 1920.

Sembla ser que el mestre d'obra, Pere Gayris, va fer la reforma de la casa i la famosa porxada l'any 1513. Mossèn Jaume Ferrer podria ser-ne el promotor. Aquesta reforma es produïa sobre una casa anterior del segle XIV. Destaquen les dues mènsules de pedra que subjecten la porxada. Posteriorment ha tingut reformes i modificacions que són difícils de resseguir en el temps: dues llindes de 1719 ens indicarien l'any una important reforma de la casa, tot i que, la porxada seguiria al seu lloc.

Sembla ser que la funció de la porxada era la de cobrir la carnisseria del municipi. El taulell de la carnisseria, arrendada al millor postor per un temps determinant durant molts segles, es desplegava sota la porxada. Encara és ben visible l'obertura i la fusteria de l'antic mostrador en forma de finestra de planta baixa.

L'edifici arribà al segle XX en un estat de conservació força precari. Des del municipi es demanà la seva restauració a la Diputació de Barcelona. Jeroni Martorell (1941), un dels grans noms de la restauració de monuments s'encarregà de restaurar la façana pintoresca de la casa. Les antigues mènsules o carteles foren substituïdes per unes de pedra artificial (actuals) Les balustres de fusta de la barana foren substituïdes per unes de tornejades. Es revocà la façana i canviaren algunes obertures de la planta superior.

L'edifici no ha tingut més intervencions destacables. Un local de restauració *Cal Ferrer* obert als anys 70 del segle XX és el darrer ús que ha tingut l'immoble.

CARRERS DE SANT FELIU I ROCAPREVERA

Al carrer de Rocaprevera destaquem les cases núm. 3 (casa Martorell) amb un portal adovellat; la núm. 22 (casa Constans), amb una llinda del segle XVI, amb el nom esborrat, tornada a col·locar després d'una remunta del segle XX, i un poral amb pintures al sostre; i la núm. 44 (Casa Francesc Casas) amb façana interessant de finals dels anys 20. Cal observar les masies Carrera i Puigdassalit i visita obligada al Santuari de Rocaprevera (Pericas, 1923).

- 6. Casa Enrajolada:** Sant Feliu, 25-27. Construcció d'època barroca reformada durant el segle XVIII (1734) i XX (1927). Arquitectura popular amb elements decoratius destacables: treballs de forja de les baranes i enrajolat (gens habitual a casa nostra; d'inspiració valenciana o portuguesa).

A finals del segle XIX la casa fou adquirida per Francesc Tornamira, mestre d'obres, fill del també paleta Pere Tornamira. Eren d'una família de paletes establerta a Torelló durant el segle XIX amb casa al carrer Nou. Sembla ser que el projecte de l'enrajolat el féu en Francesc Tornamira, però no descartem que fos idea del seu gendre, Jaume Baraldés.

Jaume Baraldés Montells, constructor de Sant Julià de Vilatorrada, es casà amb Assumpció Tornamira Vivet, filla d'en Francesc. Continuà l'empresa constructora del seu sogre. També era músic de la població. La seva família es traslladà a Olot.

- 7. Casa de Pedra o casa Coll:** Carrer de Rocaprevera, 1. Tres cases d'època medieval unificades per la família Coll, originaris del Mas Coll de Torelló. Paraires fins al segle XVII, farmacèutics, metges i advocats.

Façana historicista d'inspiració gòtica. Pedra natural polida (planta baixa) i pedra natural més petita i tosca a les plantes superiors. Llinda formant un gablet amb les dates 1475 i 1896 (segurament indica la data de la casa antiga i l'inici de la darrera reforma) i arcs trevolats. Vidriera emplomada (tècnica gòtica d'engalzar els vidres de colors amb el plom i formar un mural). Balcons de pedra blanca amb claustrats, un ràfec de gran volada i elements de forja decoratius (més de 100 dracs en tota la casa).

Els Coll, a finals del XVIII, s'estableixen a Barcelona com a farmacèutics. **Gaspar Coll i Ferrer** (1670-1756) primer farmacèutic de la família Coll a Torelló. **Francesc Coll i Maneja** (1706-1782) farmacèutic a Torelló. **Francesc Coll i Descatalfs** (1731-1818) farmacèutic a Barcelona. **Josep Coll i Dorca** (1764-1800) metge a Barcelona amb estada a Torelló per motius de salut. **Francesc Xavier Coll i Jover** (1799-1847), primer advocat de la família. Fou alcalde de Barcelona (1839), diputat a corts i provincial, com a liberal conservador, en temps de les *bullangues* barcelonines i la primera carlinada. **Eduard Coll i Masadas** (1824-1890) i **Josep Enric Coll i Masadas** (18...-1915), advocats tindran un paper destacat en la història barcelonina. L'Eduard fou autor de nombroses publicacions sobre jurisprudència, militar, colonial, mercantil... En Josep Enric no exercí gaire d'advocat i s'erigí en portaveu dels afectats pels plans de reforma de Barcelona durant la dècada de 1890 a 1910. Els dos germans van heretar un enorme patrimoni per part dels Masadas. Al barri de la Sagrera hi ha la plaça Masadas que recorda qui foren els promotors de bona part del barri.

Eduard Coll i Masadas heretà el patrimoni torellonenc dels Coll: la casa al carrer Carrera, el molí al pont (de can Pujades) i el mas Tint (petit mas desaparegut i ubicat a la zona del mercat municipal). Aquestes propietats tenien unes quantes quarteres de terra que foren adquirides per la família Pujol (torners de la vila). L'hereu d'Eduard, Laureà Coll i Soler, l'any 1896, va vendre el Molí, el Tint i les terres del voltant. Sembla molt possible que amb els guanys de la venda impulsés la reforma de la Casa de Pedra el mateix any.

Es desconeix l'autor del projecte. El que sembla cert és la dita popular que esmenta la procedència barcelonina de la pedra. Els Coll tenien moltes propietats urbanes a Barcelona. L'any 1892, Josep Enric Coll i Masades, germà de l'Eduard, propietari de la casa, ha d'enderrocar una casa de pisos al carrer Argenteria de Barcelona per amenaçar ruïna. En diferents inventaris i hipoteques esmenta més de 3 cases al mateix carrer i al carrer Basea (les pedres de les cases antigues d'aquest carrer són molt semblants a les que veiem a la casa de Torelló). En Josep Enric va ser el representant dels afectats per les expropiacions del pla de Reforma de Barcelona. Aquest fet remarcaria que era un dels més afectats i dels més capacitats per reclamar les corresponents indemnitzacions a l'ajuntament de Barcelona. La seva família vivia a l'Eixample (Rambla Catalunya), una de les grans empreses financeres de Catalunya durant el segle XIX, també presidida per Coll i Masadas.

Hi ha la possibilitat que la casa fos projectada per Josep M. Coll i de Bacardí (1878-1917), arquitecte modernista i fill de Josep Enric. Com a argument a favor hi hauria el parentesc; era cosí de Laureà Coll i Soler. També hi ha l'element decoratiu dels dracs (molt usat pel gaudinià Coll i Bacardí). En contra d'aquesta possibilitat hi ha el factor temporal. Si la reforma es produí l'any 1896 tal i com indica la llinda, Coll i Bacardí tenia 18 anys i no tenia títol. Coll i Bacardí treballà en temes urbanístics des de 1903 i el títol d'arquitecte és de 1907. Sabem que treballà en tres projectes a Torelló (Escola Dominical, Façana Església i Capella Fonda entre 1908 i 1911). Creiem difícil que pogués fer el projecte l'any 1896. Una altra cosa seria que es trobés documentació que en confirmés la data i l'autoria.

La casa fou dels Coll fins l'any 1995. Restauració i reforma dirigida per Ramon Colomer Oferil (1996).

CAMÍ NOU DE CAN PARRELLA

- 8. Cal Feyner:** Carrer de la Xemeneia. Fumeral d'una antiga filatura de cotó feta de maó ceràmic refractari. L'antic molí fariner dit del Cup transformat en filatura pels Feyner la dècada de 1820. Manuel Colomer Vives comprà la fàbrica pels volts de 1890, època de la construcció de la xemeneia.

En el desaparegut salt d'aigua de la fàbrica hi havia la producció elèctrica per a enllumenat públic de Torelló. Durant el segle XX, fàbrica de botons d'ossos, filatura de cotó (Morrall i Valldeperas) i fil de

xarxes de pesca (*Hijos de Gabriel Juliá*). Enderroc de la torre Villa Escolita (anys 50), residència dels Colomer amb nom al·lusiu a la seva muller, Escolàstica Llopis. Als anys noranta s'enderrocà la fàbrica i es tapà el canal. S'urbanitzà la pollancreda de Cal Feyner.

CARRER DE GES D'AVALL

Carrer obert al segle XVI que conserva gran part de la seva estètica barroca amb parets de tàpia, brancals i llindes de pedra natural picada. En destaquem la casa Mercadal, Espona o Tort (núm. 7) o la casa d'Antoni Feu (núm. 17) entre altres.

- 9. Casa Espona:** Carrer de Ges d'Avall, 5. Antiga casa de construcció popular reformada durant el segle XX. Raimon Duran i Reynals, arquitecte (1928 i 1943). No està confirmada l'autoria de l'any 1928 però ens inclinem a creure que és obra seva, sobretot per l'amistat que establiren a partir de 1928 i per la quantitat d'obres que Duran i Reynals realitzà per a Santiago Espona Brunet, fill i hereu de Josep Espona. Arquitectura culta de tradició popular amb incorporació d'elements neoclàssics. El constructor fou Benet Domènech.

Josep Espona Font (1834-1919) industrial tèxtil torellonenc. Soci d'en Miquel Gras, manlleuenc, i Pere Birosta, barceloní, cunyat de Josep Espona. Van establir una societat i compraren la fàbrica de Can Tarrés. Reformaren la fàbrica durant la dècada de 1860. A finals de segle, Josep Espona marxà a viure a Barcelona. Impulsà la colònia Espona de Sant Joan de les Abadesses. La fàbrica de Torelló l'arrendaren a diversos propietaris (Verdaguer, Callís, Ignasi Font...). El grup Gossypium l'adquirí fins al seu tancament. Malgrat algunes reformes o ampliacions poc respectuoses amb l'antiga fàbrica. Encara es pot resseguir el traç d'una arquitectura industrial excel·lent. L'estat deplorable que es veu en l'actualitat és degut a la manca absoluta de manteniment per part dels actuals propietaris, interessats principalment en la producció elèctrica del salt d'aigua.

Santiago Espona Brunet: hereu i continuador dels negocis del pare. Solter. Mecenes d'art (col·leccions del MNAC i restauracions com el Monestir de Sant Joan). Ell fou l'impulsor de la transformació de la casa de Torelló.

Acull l'Ajuntament des de l'any 1988.

CARRER DE SANT JOSEP

Antiga Coromina d'en Dagès que es començà a edificar clandestinament la dècada de 1870. Carrer obert l'any 1897 amb Josep Roma Comamala d'alcalde (1894 i 1899-1902). Recordem dos espais desapareguts: el Cinema Esplai (Carrer de Sant Josep, 20). El propietaris de la Comarcal obriren un Local Cinematogràfic (1966) obra de Manuel Anglada Bayés, arquitecte. L'Anglada és un dels grans arquitectes de la segona meitat del segle XX a Osona (edificis aïllats i plurihabitatges com els blocs de pisos de PROVIDI al carrer del Pins). Component social i activisme polític. L'altre local desaparegut era al número, 30. Era La Dàlia Torellonenca (1916) i Ca l'Argelagués (1930). Molta de l'activitat política i cultural de la vila es gestà en aquest local. Cal també recordar la casa natal del poeta i lector Segimon Serrallonga Morer (1930-2002), fill, nét, nebot i cosí de torners. La infància del poeta al carrer i els indrets que freqüentava queden per sempre més.

- 10. Garatge La Comarcal:** Carrer de Sant Josep, 24. Entre 1918 i 1922 es creà la companyia de transports de mercaderies *La Comarcal*. Primer amb carros i cavalls i després motoritzada amb

camions. Despatxos al carrer de sant Miquel, 22 (edifici que conserva una estètica interessant). El garatge del carrer de Sant Josep ja ha desaparegut però es manté una porta d'entrada de camions de grans dimensions amb pedra escairada.

11. Casa Mercadal: Carrer de Sant Josep, 48. L'any 1857, **Antoni Mercadal Fàbregas**, fabricant de Manlleu, residia al carrer de Ges d'Avall, 7 amb la seva família. Tenien arrendada una de les dues fàbriques de can Bassas (Can Blanc). **Segimon Mercadal Serra**, fabricant de Manlleu (1823) vivia a la casa de la fàbrica l'any 1880. **Antoni Mercadal Riera** (Torelló, 1862) (la mare era dels Riera Penosa torners de Torelló) ja vivia a la casa del carrer de Sant Josep, 48 (al costat de l'escorxador) l'any 1889. Va ser alcalde de Torelló (1897). Els fets de la vaga de 1901 amb la mort de Gaspar Vigué i l'intent d'incendi de la casa Mercadal acabà amb un canvi de domicili i trasllat a Barcelona. La casa és senzilla si l'analitzem en l'actualitat però al seu moment (dècada de 1880) representava una casa prou notable i propera a la fàbrica.

PASSATGE DE L'HORTA DE CAN BASSAS

12. Molins de can Bassas i filatures: Casa Bassas i establiment de molins durant el segle XVIII. Canal i túnel de la Cuaranya excavat a mà durant el mateix segle. Important perquè representa un mini transvasament d'aigua entre el Ter i el Ges i perquè és un fet primerenc de la industrialització. Els dos o tres molins es transformaren en filatures i un molí paperer. L'aiguat de 1940 deixà malmesos els edificis fabrils. Durant el segle XIX ja s'havia incendiat dues vegades el molí paperer. L'edifici actual és una reconstrucció amb còdol de riu duta a terme durant els anys 40 del segle XX.

CARRER DE LA PAU

13. Torneria Vidal/Museu de la Torneria: Carrer de la Pau, 12. Fàbrica construïda amb còdols de riu i maó ceràmic. La torneria Vidal va ser fundada per Ramon Vidal Vial l'any 1854 al carrer de Sant Miquel, 18. La nova fàbrica és l'any 1898. Josep i Francesc Vidal Cuatrecasas en foren els impulsors. Josep Vidal es construí la casa a la plaça Nova (actualment can Pietx). Francesc comprà el negoci al seu nebot i hereu de la fàbrica, Ramon Vidal Tresserra; Josep Vidal morí assassinat l'any 1903. Francesc Vidal fou el promotor del teatre Cirvianum de Torelló (1925). La Torre Vidal, edificada al costat de la fàbrica seguint el mateix estil del mestre d'obres desconegut que aixecà la fàbrica, fou acabada l'any 1901. En tres anys aquesta part del carrer de la Pau fou un complex industrial que acollí més de 60 obrers homes. Funcionà fins 1964. Posteriorment hi hagué una fàbrica de pipes de fumar (Iberpipsa) de Jordi Autonell. Actualment forma part del patrimoni municipal amb l'espai destinat a Museu de la Torneria i l'Escola d'Arts Plàstiques. És un dels 150 elements d'arquitectura industrial de Catalunya.

PLAÇA DE SANT FORTIÀ, AVINGUDA DE LA GENERALITAT, ÀNGEL GUIMERÀ I BALMES

Destaquem aquesta zona com l'eixample de 1880-1890. Zona d'ubicació de l'incipient i no consolidat estiueig a Torelló (Font Santa i Banyes del Ter). A l'avinguda de la Generalitat 11 (casa de **Josep Parés Serrallonga**) i 13 (reformada i mutilada) podem veure una mostra d'arquitectura popular d'inspiració noucentista dels anys 30. Capítol a part mereixen les torres del carrer Balmes.

No us podeu perdre la vista de la població des del mirador del carrer d'Àngel Guimerà. La casa núm. 11, **casa Català**, construïda l'any 1934 és la que conserva més bé l'esperit de l'època. Construïda per Francesc Tornamira i projectada per l'aparellador Pere coma Baulenas. El propietari era Ferran Català Parés. Aquest carrer va ser el lloc escollit per gent treballadora i idealista als anys 30 del segle XX.

Les torres carrer Balmes es van edificar a l'entorn de la carretera provincial de Vic a Girona passant per Sant Pere de Torelló (iniciada a finals de 1860). El seu promotor va ser el torellonenc Joaquim Badia i Andreu (diputat provincial i a corts). Durant les dècades de 1870-1890 es van obrir els carrers de la Pau i Balmes.

Casa Paradell (1877): Balmes, 10. Primer gran edifici de Torelló. Destaca l'alçada i l'entrada. Per la part posterior es conserven les galeries porxadades.

Torre Gras o Casacuberta (1902): Balmes, 12. Imponent torre que es va fer l'industrial Miquel Gras i Verdaguer (alcalde de Torelló l'any 1891). Venuda posteriorment als germans Casacuberta, industrials de filatura, també manlleuencs. Fou seu del comitè revolucionari l'any 1936.

Casa de Josep Casas Plans (1902): Balmes, 14. Petita casa feta de pedra escairada i maó.

Torre de Can Coma (1920-1922): Balmes, 18. Torre a quatre vents. El fuster i alcalde (1913-1916) Joan Coma Arboix, es va construir la torre i el taller en aquesta zona. Abans havia estat a l'antic taller Vidal del carrer de sant Miquel. Té una estètica noucentista. Desconeixem l'autor del projecte.

Torre Fontserè (1942-1944): Balmes, 20. Torre noucentista de postguerra. Marià Fontserè Angelats en fou el promotor. Joan Sánchez Graells aparellador, i Melcior Dachs, constructor.

Torre de Jaume Pujol Portell, després **Pastallé** (1904-1906): Balmes, 26. Obra de Marià Callís Collell. Obra d'estil senyorial amb elements modernistes i noucentistes. Els Pujol Portell, fills de comerciants i torners, construïren tres torres al carrer Balmes que foren posteriorment venudes. L'any 1928 fou adquirida pels Pastallé.

Torre Júlia Pujol Urrejola, després **Vives** (+/- 1907): Balmes, 28. Obra d'estil neoclàssic d'autor desconegut. La filla d'Antoni Pujol Portell es construí aquesta torre pels volts de 1907. Curiosament, Júlia vivia a Madrid, per la qual cosa, no sabem si va passar molts estius a Torelló. L'any 1923 fou adquirida per Pere Molas Pigallem, de Sant Pere de Torelló. Ja a la dècada de 1980 fou comprada per la família Vives, propietaris d'una fassina a la plaça de Sant Fortià.

Torre Joaquim Bartra, Villa Irene, després, **Casacuberta** (1895-1902): Balmes, 30-32. Els Bartra foren estiuejants del barceloní barri de Gràcia. Arquitectura senyorial. Probablement de l'arquitecte Antoni Vila i Palmés. Venuda als germans Casacuberta l'any 1921.

Torre Casals (1961): Balmes, 36. Manuel Anglada Bayés, arquitecte vigatà. Concepte de torre de tipus funcional.

Torre Espunyola o **Casacuberta** (1916-1920): Balmes, s/n. Josep M. Coll i Espadaler, arquitecte manlleuenc projectà aquesta torre senyorial. Ignasi Casacuberta i Comella encarregà la torre a Coll i Espadaler. Als terrenys de la torre hi ha el mas Espunyola que prové del llegat dels Vinyes Codolosa i dels Espona i de Nuix.

14. Pavellons Villamore (Villamoré): Avinguda d'ela Generalitat 1-3. Els dos pavellons construïts, units per una tanca de ferro forjat eren l'entrada d'una torre projectada al costat de l'Hotel Bosch. La torre Villamore (transcrivim el nom tal i com posa el projecte) mai es va acabar de construir. Casa projectada l'any 1883 per arquitecte desconegut. Pau Villamore Buret, barceloní, va iniciar la construcció d'una torre d'estiueig (porteria i cavallerissa). Abans de 1908 ja havia venut als Terrades els pavellons i la finca. Reixa molt interessant que unia els dos pavellons amb porta d'accés. Pi de melis, carener de la teulada, balcons...

15. Cal Teuler o casa Benito: Plaça de Sant Fortià, 1 o Ges d'Amunt, 2. Edifici de maçoneria i obra vista (maó vist als brancals, llindes i cantonera) d'estil eclèctic. Projectada per mestre d'obres vigatà, Marià Callís Collell l'any 1908. Els Benito arriben a Torelló l'any 1857 procedents de Sant Hipòlit. Estableixen una bòbila amb un forn de 40 metres cúbics. Emparenten amb els Delgar (1res núpcies) i els Parri (2nes). Posteriorment emparenten amb els Pujol Oñós, propietaris del Tint. Josep Benito Pujol féu construir la casa l'any 1908. Va resistir l'aiguat de 1940. Els Benito emparenten amb el Casas constructors. També amb els Vila: Josep M. Benito Vila. Entre altres activitats: Bàscula pública als anys 50 i Bar Quixot l'any 1965.

CARRER DEL PONT

Carrer obert durant el segle XVI i que ha sofert canvis en les construccions populars. Destaquem la casa Lastortras, núm. 9, construïda l'any 1897 amb l'obertura del carrer. És un edifici de caire neoclàssic promogut per Segimon Lastortras i Ausió, torner de banya i comerciant. El constructor fou Joan Tornamira Barella. No coneixem l'arquitecte. La casa Roma, núm. 8, construcció popular barroca modificada. Amb porta adovellada i finestres amb llindes i brancals. La casa Reverter, núm. 14, construcció popular amb llindes i brancals de pedra; fou la casa dels notaris Reverter. Les cases núm. 24, Felip Camprodon i 26, tenen traces de reformes del segle XX amb una estàtica interessant.

16. Can Puchades (1904): Pont, 52. Higini Puchades Domingo va ser un pastisser valencià que s'establí a Torelló a principis de segle XX. Va construir una casa i va obrir una pastisseria a l'antic espai de la bassa del molí dels Coll. Es conserva la data de construcció i els traços de decoració amb esgrafiats. Sota de l'espai que ocupava un cartell publicitari de rajola vidriada es pot veure un antic cartell pintat amb les lletres del cognom Puchades. La construcció del nou pot l'any 1896 va permetre reaprofitar aquest espai i construir-lo al costat de l'antic hospital i escola de les Germanes Carmelites (desaparegut). Antoni Rabert (gendre de l'Higini) va heretar la casa l'any 1929.

17. Casa Argemí (Can Delgar) (1948): C/Pont, 41. La casa Delgar fou enderrocada després de l'aiguat de 1940. Al seu lloc s'edificà l'imponent edifici Argemí. La casa del milió (cost total: 1.600.000 pessetes). Esteve Argemí era veí de Barcelona. El projecte fou de Joaquim Alsina, arquitecte (1948). Noucentisme de postguerra (classicisme). Simetria del conjunt. Pedra artificial placada, tribuna, terrasses amb pèrgola de doble jàssera artificial.

18. Casa Pujol, Can Torreta: (Pont, 44). Casa pairal del Pujol (Torreta) torners de Torelló originaris de Sant Vicenç de Torelló amb empresa creada l'any 1853. Casa anterior al segle XIX. Hi varen viure fins 1939. Després fou un edifici de vivendes de lloguer. Edifici que va resistir l'aiguat de 1940. Modificat diverses vegades durant el segle XX. Es conserva un projecte de tribuna signat per Pericas i no executat. Es pot observar el mirador sobre teulada, una talaia de vigilància observació que trobem en construccions senyorials i alguna de popular. Aquesta casa també va ser escenari de les batusses de les guerres carlines i per ser una família carlina. El Sant Crist de can Torreta va ser historiat per Mb. Fortià Solà.

19. Can Torreta Petit o Can Riera: (Pont, 37). Casa del segle XVI o XVII modificada al segle XX. Era la casa i taller dels torners Riera. El fill petit del fundador de la torneria Pujol, Joan Pujol Codinachs, comprà la casa núm. 37, l'any 1906, al metge Antoni Riera Arqués, fill del torner. L'esgrafiat de la façana ha de ser de 1906 o de 1923. Podria ser que el metge riera Arqués fes l'esgrafiat amb anterioritat a aquesta data. A la mateixa casa, a partir de 1930, any en què en Torreta Petit marxà a Navarra, s'hi establiren diversos metges: Lluís Thomasa i Josep Verdaguer varen deixar una forta empremta a Torelló.

- 20. El tint dels Pujol. Casa Subirachs:** Carrer del pont, 23. Casa barroca de la segona meitat del segle XVI. Reformada durant els segles XIX (incendi carlins de 1836) i XX (obertura del banc). Enderrocada 2007. Destaquen les restes arqueològiques del Tint. Important fàbrica entre els segles XVII i XIX. Tenyien llana de tots els indrets (fins de l'Aragó). Forns i calderes d'estany per tenyir diferents colors. Pou d'extracció d'aigua amb un vogi. Grans estenedors fins al riu Ges (tallers de la Vitri). Una filla dels Pujol tintorers maridà amb els Subirachs de Vic. A partir d'aleshores la casa es coneixerà com a can Subirachs. Joan Subirachs Pujol, destacada personalitat del Torelló de la primera meitat del segle XX, va obrir una Banca a principis del XX amb els Pujol i altres socis. La banca va persistir fins als anys 60. La porta i el vestíbul d'entrada, amb les pintures murals van desaparèixer amb el darrer enderroc.
- 21. Can Bofill:** Carrer del Pont, 19. Edifici de la segona meitat del segle XVI. Reforma de la façana de 1929. Ignasi Bofill Torrents. Parcel·la gòtica d'un sol cos (4,5 m). Finestral d'arc rebaixat del 2n pis, llinda il·legible, arrebossat en relleu de la façana. L'any 1881, **Fortià Bofill Munt**, primer Bofill llauner s'establí al carrer del Pont. Camil, es dedicà al negoci de ferreteria i **Joan Bofill Homs** es dedicà a l'embotició de metall i vitrificació. Fàbriques al carrer Sant Josep, Sant Antoni i polígon Puigbacó. Els Bofill han estat una de les grans famílies industrials de Torelló durant tot el segle XX.

CARRER DE SANT MIQUEL

Carrer obert al segle XVIII. Només la banda parell. La banda imparell s'inicia a finals del segle XIX i principis del XX. Es va eixamplar. Durant el segle XX s'ha convertit en un dels carrers principals de la vila. Durant els segles XVIII i XIX era un carrer industrial amb molts tallers que tocaven el passatge de la Torrentera. Les dues grans torneries de la població van néixer en aquest carrer.

Destaquem alguns edificis:

- 22. Casa Josep Vidal Cuatrecasas** (pels volts de 1904): Sant Miquel, 11, Plaça Nova, 9 o Passatge Cirvianum, 1. Casa del torner Josep Vidal, hereu de la fàbrica i germà de Francesc, impulsor del Cirvianum. La balconada dona tota la volta a la casa i està subjectat per mènsules obrades (permetia sortir el fill impossibilitat, Ramon Vidal Tresserra i veure els esdeveniments del carrer). La vídua Vidal, Dolors Tresserra, es tornà a casar amb el Dr. Vinyals. Als anys 30 del segle XX s'hi establí el Bar Catalunya (Can Pietx). És una llàstima que les barbacanes de fusta amb motius geomètrics decoratius estigui a punt de desaparèixer. El conjunt és molt sobri però no està mancat d'interès.
- 23. Casa Pujol:** Passatge Barcelona, 2, Sant Miquel, 19 i Plaça Nova, 5. Casa construïda entre 1902 i 1906. Autor desconegut. Fortià Pujol Freixer comprà a Josep Fajula els terrenys. La parcel·la provenia de la urbanització i venda de la futura plaça Nova feta per Antoni d'Espona i de Nuix. La memòria oral de la família esmenta que va ser una de les primeres cases de pedra de Torelló. Els Pujol també compraren les dues cases anteriors (núm. 17 i 15). Sembla ser que l'edificació va anar a càrrec dels Pujol tot i que no hi van viure d'immediat. Va ser la seu de La Barretina Torellonenca fins als anys 30 del segle XX. A la planta baixa hi havia el teatre i al pis hi havia el cafè o local dels associats. És possible que el teatre tingués també els baixos de la casa núm. 17. L'any 1936 fou seu del Comitè Revolucionari durant la Guerra Civil; en acabat fou seu de Falange i, després de l'aiguat de 1940, vivenda dels Pujol torners. L'avi Fortià havia llegat la casa, l'any 1906, al seu nét, Joan Pujol Ordeig quan era menor d'edat. La casa conserva un estil que podríem classificar com classicisme barroc amb reforma interior de Josep M. Pericas als anys 40. Una de les cases senyoriales més interessants de Torelló.

- 24. Casa Fortià Pous o Can Maixurdo** (1898): Sant Miquel, 21. Marià Callís Collell. Edifici clàssic de finals del XIX. L'any 1921 passà a ser propietat d'Antoni Bruguera (establiment de productes de teixit del qual prové el motiu popular). Abans hi havia hagut diversos establiments populars a Torelló.
- 25. Edifici Caixa Pensions** (1957): Carrer Sant Miquel, 23. Primera edificació de 1898. Mariano Callís Collell, mestre d'obres. Reforma integral de Josep M. Pericas de 1957. Vivenda plurifamiliar en un principi promoguda per Fortià Pous en terrenys de l'antiga Horta de la Lliça. L'any 1929 la Caixa de Pensions comprà l'edifici i hi obrí l'oficina de Torelló (portes actuals). En el projecte de 1957 es reformà totalment l'edifici. S'hi obrí la nova oficina de la sucursal i la Biblioteca pública de la Caixa. És un dels darrers projectes de Pericas. Destaca l'escala de cargol, el ràfec de la teulada amb un gran voladís, les baranes de forja originals, l'ús pedra natural buixardada, habitual en tota l'obra de Pericas, vitralls... És un dels projectes més ben elaborats dels que es conserven a l'Arxiu municipal de Torelló fins als anys 60 del segle XX.
- 26. Casa PYSESA** (1898): Carrer de Sant Miquel, 25. Obra de Josep Ylla Cortinas, mestre de cases de Vic i arquitecte municipal de Torelló. Josep Gorchs i Cia va comprar una parcel·la a Antoni d'Espona i de Nuix. Hi va edificar la seu de l'empresa de subministrament elèctric que passaria a dir-se Pysesca amb els anys. Lluís Coll i Espadaler hi féu una reforma l'any 1918. A finals dels anys 90 del segle XX fou novament reformada per Colomer Rifà. Arquitectura tradicional de principis del segle XX amb una gran coherència constructiva i l'ús d'elements tradicionals.
- 27. Casa Espona Riera o San Salarich** (1912 i reforma de 1929): Carrer de sant Miquel, 27. Josep Pausas Coll (1912) i Artur Codinachs (reforma de 1929). La imatge actual prové de la botiga de 1929. Les línies tradicionals de l'època es poden resseguir amb la composició de la façana i l'ús de materials tradicionals. En principi fou la casa del veterinari Manuel Espona Riera. Maria Ribas Rabassa, la seva vídua, la llegà al pintor sord mut, Joaquim Balcells. L'any 1929 fou venuda als Salarich.
- 28. Can Vinyeta** (Reconstrucció de 1908): Sant Miquel, 22. Marià Callís Collell. El promotor fou Josep Escarré Serrat (després tingué una altra torre al pla de l'estació). L'any 1918 passà a ser les oficines de La Comarcal. Té elements constructius populars i tradicionals.
- 29. Casa Font Feyner** (1879): Sant Miquel, 32. Reforma sobre una casa anterior bastida durant el segle XVIII. Macario Planella Roura, mestre d'obres de Barcelona projectà reforma total de la casa. L'industrial tèxtil Miquel Feyner Portabella, de Manlleu, es va establir a Torelló la dècada de 1820. Cap a 1880 ja vivia al carrer de Sant Miquel. Una filla Feyner maridà amb l'hisendat torellonenc Miquel Font Puigrubí. El fill, Manuel Font Feyner, gran hisendat, va ser alcalde de Torelló entre 1930 i 1931. S'hi pot observar el traç d'una arquitectura de línies clàssiques amb elements tradicionals. Els Font impulsaren una reforma, façana actual, de 1984 on es conserva la façana antiga però s'adapta l'interior amb diferents nivells. Sobten les obertures actuals i alguns balcons amb els tancaments. A la casa hi va tenir la consulta el Dr. Roura i la llevadora Felissa Benadé. També s'hi ubicà temporalment la farmàcia Viver.

PASSATGE 11 DE SEMBRE I PLAÇA NOVA

- 30. La Lliça (Casa Codolosa)**: Passatge 11 de setembre, 1. Pati davanter de masia (Lliça). Existent des del segle XIII. Guillem Codolosa ja hi viu l'any 1212. Diferents llandes ens indiquen reformes: 1562, 1738 i 1782. Sembla ser que tenia una antiga torre de defensa totalment desapareguda. Els Codolosa exercien la batllia o administració de la casa Cabrera, senyors del terme de Torelló amb les seves parròquies (vescomtat de Cabrera). També eren paraires i mercaders. Va ser propietària del Molí de les Palanques. Emparentaren amb els Vinyes, segle XVII, i amb els Espona de Saderra ciutadans de Barcelona. Josep d'Espona i de Barnola heretà tot aquest patrimoni immoble a Torelló (Mas Vinyes,

Mas Espunyola, Mas Torra Molí de la Coromina...), Antoni d'Espona i de Nuix, des de Vic (Casa Beuló de la plaça Major) anirà desprenent-se del patrimoni torellonenc durant el darrer terç del segle XIX i principis del XX. Destaca l'estructura porxada subjectada per un pilar central quadrat. Hi destaca també l'ornamentació i els escuts dels Codolosa amb els lleons rampants i la porta adovellada amb clau de volta de la casa veïna (segregada de la Lliça). La casa va tenir diversos usos durant el segle XX: molí de Jaume Sañé, local d'ERC, Fonda del Comerç, o El Cellar de la Lliça (un dels primers pubs). Restaurada l'any 2002, Jordi Casadevall Dalmau, arquitecte.

Context històric de la Plaça Nova

La plaça Nova va començar a ser una realitat a partir dels anys 1897-1904 amb la urbanització de l'horta de la Lliça. L'any 1929 amb el projecte i reforma dirigida per Pericas. Una reforma integral de 1975 a càrrec de Josep Pujol i Pous. I el darrer projecte, 2010-2011, reforma de Miquel Ricart Vergara. En aquest cèntric indret hi hagué locals de signe totalment oposat: Escola dominical del Centre Catòlic, la Fraternitat Republicana, L'Aurora Obrera o La Barretina Torellonca.

31. Teatre Cirvianum: Plaça Nova, 10. En els terrenys adquirits per Josep Vidal a Antoni d'Espona s'hi va construir la casa i el passatge de Vic (ara del Cirvianum). La resta de terrenys (actual Cirvianum excepte els adquirits amb la ampliació de 1986-1992 i els de l'edifici del Banc Santander). En aquest terrenys hi va haver magatzems de fusta a l'aire lliure de la serradora i fusteria de Joan Coma Arboix. A principis de la dècada de 1920, Joan Coma traslladà el taller al carrer Balmes. L'any 1924 ja s'havia establert al nou taller. El mateix any, Francesc Vidal Cuatrecasas decidia encarregar el projecte del teatre Cirvianum i del casino La Constància (tenien l'antic local a la casa Orís de la Plaça Vella). Terrenys de la serradora de Joan Coma. Ricard Segalà projectà el teatre amb platea i amfiteatre. Inauguració de 1927. El Teatre i el casino de la societat *La Constància* començaren a funcionar. Han estat moltes les sessions de teatre, concert, cinema i mitings que han tingut cabuda a l'antic Cirvianum. A partir de l'any 1982 el comprà l'ajuntament de Torelló. Projecte de 1992. Ignasi de Solà-Morales i Rubió, arquitecte. S'enderrocà l'antic teatre i se'n bastí un de nou amb una ampliació funcional per la part del darrere. Els enderrocs de les cases de tàpia del carrer de Capsavila comportaren la tràgica mort de dues persones.

CARRER AMPLE (PARASSOLS) i PLAÇA DE LA VILA

32. Església Parroquial de Sant Feliu: Existència de la parròquia des de l'any 881. Suposem de l'existència d'una església romànica totalment desapareguda. Actualment té una estructura barroca amb aspectes modernistes. Reforma de Joan Xapó de 1530; s'allargà el temple cap a ponent i construcció d'un arc per assegurar la volta. Reforma i projecte de **Fra Josep de la Concepció**, el Tracista, de 1673. Famós per seguir el cànnon vitruvià (influència romana i renaixentista en època barroca). Està considerat el millor *arquitecte* de Catalunya en el seu temps. L'estructura principal del temple és seva; nau central i laterals, creuer, transsepte, cimbori en forma de cúpula per l'interior. Va projectar l'església de Tàrraga i el Campanar de Vilanova i la Geltrú. El Campanar iniciat l'any 1676 i acabat el 1697 amb rajoles de València de 1828. L'Església, durant la dècada de 1880, va suprimir el cementiri que l'envoltava per la part frontal i lateral. El temple va poder comptar amb un atri i un espai obert més gran amb Josep Ylla l'exhumació del vell cementiri de la Sagrera. El temple va créixer endavant.

Josep M. Coll i Bacardí, entre 1904 i 1911, va projectar o dirigir la construcció de les Torres laterals del temple i la Capella Fonda (1911). També sembla que va projectar la part superior de l'atri de la façana amb les columnes, frontó i creu. No podem assegurar que Josep M. Coll treballés a Torelló des de 1904 perquè no havia acabat els estudis d'arquitectura Sabem que fa alguns treballs relacionats amb l'enginyeria l'any 1903 perquè hem trobat la reclamació d'honoraris a la Diputació. Sabem del

cert que va treballar abans de 1910 perquè a finals d'aquell any inaugurava el teatre de l'Escola Dominical a la plaça Nova. L'any 1911 treballava en el projecte de la Capella Fonda (es conserva el projecte). Podem dir que les torres i la cúpula de l'església de sant Feliu de Torelló són plenament modernistes (possiblement els únics de la població) tot i ser executats en el moment just de canvi cap a noucentisme. Coll va ser dels últims arquitectes modernistes, com Pericas, Masó o Jujol. Coll, va exercir d'arquitecte municipal a Terrassa i s'hi va construir la casa pròpia i altres edificis. També va experimentar una evolució cap al secessionisme austriac. Semblaria que havia de tenir una evolució cap al noucentisme, com el propi Pericas, però la seva mort prematura als 39 anys ens impossibilita de veure-ho.

Josep M. Coll va venir a Torelló, tot i ser barceloní, per vincles familiars claríssims. El seu pare era Josep Enric Coll i Masadas, germà d'Eduard Coll, propietari de la casa de Pedra a Torelló i descendent de la família torellonenca. Passava els estius a Torelló i freqüentava les cases del Sr. Badia, del Sr. Cònsol... També era membre de la societat de caçadors. El seu sogre, Alexandre de Bacardí i de Janer, home de molta posició a Barcelona, veient que una de les seves quatre filles, l'Amàlia de Bacardí i de Casanovas, festejava amb Josep Enric Coll, va comprar unes terres al final del carrer Balmes i s'hi va construir una torre d'estiueig a principis de la dècada de 1880. També va comprar la casa del carrer del Pont, 1 (posteriorment venuda a Segimon Lastortras). En aquesta torre passaven els estius Josep Enric i Amàlia de Bacardí atès que Alexandre, en un inventari de béns de 80 pàgines l'any 1905 deixava la torre a l'Amàlia. La torre, amb la mort de l'Amàlia l'any 1922 fou venuda a Elvira Cuyàs i posteriorment als Illamola. Amb els anys tingué la mateixa sort que Cal Cònsol i fou enderrocada. D'aquesta manera, la família de l'arquitecte es desvinculà de Torelló. Josep M. Coll i de Bacardí es muntà una vida entre Terrassa i la Rambla Catalunya a Barcelona. La seva mort prematura a causa d'una afecció respiratòria ens ha impedit posar en valor l'obra d'aquest arquitecte. Deixà vídua i 6 fills però només un exercí d'enginyer, Antoni Coll i Galán. Un exemple anecdòtic de l'enorme patrimoni dels Coll a Barcelona seria la notícia publicada pel diari La Vanguardia (10/12/1951) de la festa de comiat de Xavier Coll i de Bacardí i del seu nebot, Josep M. Coll i Galán per la seva partença cap a Costa d'Ivori per practicar la caça major.

Josep M. Pericas i Morros va treballar al temple parroquial de Torelló de forma tardana. L'any 1921 va projectar la fornícula de Sant Fortià en una de la torres laterals de la façana (desapareguda). Entre els anys 1941-1953 va dirigir i projectar la reforma interior integral del temple. Des del baldaquí fins a les piques passant pels confessionalis, bancs i làmpades. Seria un moment en què Pericas deixa de ser un arquitecte d'avantguarda però podem trobar moltes de les seves constants d'època de plenitud. Sorpren que alguns dels dissenys escollits per reconstruir l'interior del temple i altres indrets de la vila, Pericas els utilitzés en un catàleg (Butsems) per fabricar i distribuir-los *industrialment*. S'ha d'entendre, però, que hi havia una demanda gran i pocs diners per poder recuperar els temples destruïts durant la contesa militar (1936-1939).

També cal destacar el Sant Sopar de Lluís Masriera i Rosés (Barcelona, 1872-1954) a la Capella Fonda, de 1941 i els frescos de la cúpula de l'altar major obra de Joan Rifà i Benet. O l'escultura de Sant Feliu, obra de Josep M. Camps i Aranau (Barcelona, 1879-1968).

D'entre les moltes obres d'art malmeses al llarg del temps, hem de destacar la desaparició de l'altar barroc de Pau Costa i el Sant Feliu de Carles Morató, destruït l'any 1936.

- 33. Casa de la Vila:** Plaça de la Vila, 1. Edifici historicista i classicista bastit l'any 1902 a partir d'un d'anterior d'època barroca que estava en estat deplorable. Josep Ylla Cortinas, mestre d'obres vigatà i municipal de Torelló. L'alcalde Josep Roma Comamala va impulsar la construcció del nou edifici l'any

1901. Joaquim Badia i Andreu i Fernando Huelín, diputats conservadors, l'inauguraven l'any 1902. Abans hi havia hagut diverses propostes per a ubicar l'ajuntament en un edifici en condicions. El projecte Baldó de 1866 contemplava la construcció de les escoles i l'ajuntament al carrer de Sant Feliu i començament del carrer Nou, aleshores sense construir. Ara hi ha diversos edificis i el carrer del Bonsuccés. No es va poder executar. La segona proposta és la d'Antoni d'Espona i de Nuix; va proposar la construcció de la plaça Nova en els terrenys de la Lliça i la possible ubicació de l'ajuntament l'any 1897. No li van fer massa cas (no sabem si tenia unes pretensions econòmiques massa elevades). Ni tan sols es féu el projecte. El projecte d'Ylla sí que tirà endavant tot i la crisi econòmica del moment i l'enorme conflictivitat del moment. La plaça de la Vila rebia el nom de plaça del Joc de la Pilota perquè era un joc molt popular aleshores; era una mena de frontó on es feien rebotar les pilotes alternativament entre els jugadors. A finals del segle XIX havia desaparegut una casa antiga ubicada davant de l'ajuntament anomenada casa Delmera i que recaptava els delmes o impostos de l'Església (Bisbat de Vic). Destaca la teulada formant una terrassa protegida amb baranes de balustres presidida per l'escut de la població; dos finestrals coronats amb un frontó respectivament i un gran balcó a la primera planta. Enmig dels finestrals hi ha la fornícula de Sant Feliu, patró de la vila. També hi ha fanals elèctrics d'època a banda i banda dels finestrals. La porta d'accés és un gran portal d'arc escarser rebaixat i adovellat. L'escala de pedra artificial presenta una escultura d'Alexandre el Gran al començament. La sala de plens ha estat força reformada els darrers temps.

CARRER NOU

Carrers oberts entre els segles XVI i XVII amb censals.

Entre les moltes construccions populars del carrer en destaquem la Casa Arcarons (Núm. 28) i la Casa Capa (núm. 54). Conserven l'alçada de planta baixa, pis i golfa. Llindes i brancals de pedra natural. Absència de balcons. Obertures poc o gens simètriques. Finestres petites a les golfes. Generalment han estat modificades substancialment a l'interior amb la substitució dels terres de fusta antics (col·locació de mosaics hidràulics o de més moderns. També s'han obert molts garatges particulars que han fet variar moltes de les cases del carrer (fet força comú en les cases del nucli antic en general). Tots els balcons del nucli antic tenen a veure amb ampliacions de les cases i eren motius d'ostentació. Molts són de principis del segle XX. Al carrer nou hi havia les balconades de la casa Archs (casa del Dr. Parés; núm. 31) i la de can Badia (núm. 38).

34. Els torners i els músics (Can Reig): Carrer Nou, 24 i 29; corredor de can Reig, 4. Entre les històries humanes del carrer podríem destacar-ne la dels metges Vilar i Parés o la dels músics Bofills i Reigs. Sense desmerèixer la desconeguda professió dels pintaires (fusta i banya). La casa núm. 29 amb la fornícula de Sant Antoni de Pàdua, patró dels torners, seria la casa mare de la saga de torners i flabiolaires de can Reig. La nissaga començà amb Francesc Reig Ribas (1801-1882), fadrister que es va casar l'any 1823. Sembla que va ser aleshores quan començà a fabricar flabiols i a tocar música en els saraus populars de Torelló. Construirien flabiols de boix fins l'any 2005. El taller antic era a la part posterior de la casa, actualment casa de Marcel Reig, darrer propietari de la torneria Reig. Dels fills del primer flabiolaire en va néixer la nissaga dels músics; Ramon Reig Moreta (1831-1915), amb el seu germà Agustí, va engegar l'orquestra més antiga de Torelló, l'Orquestra Reig (1848). Es va establir a la casa núm. 24 i la reformà totalment. Com que tenia estudis musicals, el seu fill, Ramon Reig i Parés (1867-1938) va poder compondre la música dels gegants de Torelló i altres composicions. Així es va crear l'escola de música de can Reig al carrer Nou, 24. El darrer professor fou Ramon Reig Verdaguer (1905-1990).

35. Can Badia: Carrer Nou, 38. Casa de l'industrial i polític Joaquim Badia i Andreu. Suma de construccions populars barroques força malmeses pel pas del temps. Joaquim Badia passava els estius a Torelló. Fou un gran amic del Cònsol a Egipte, el Sr. Frederic Rauret. Aquest es féu construir una torre al carrer Manlleu (desapareguda). Badia va organitzar moltes vetllades o soirés notables al carrer Nou o a cal Cònsol. També fou caçador i membre directiu de la societat de Caçadors i Pescadors. Organitzà diversos concursos benèfics a la bardissa de Cal Feyner. El seu germà Salvador Badia i Andreu fou un prestigiós metge que serví a Prússia. Badia, com a diputat provincial, impulsà la carretera provincial ja esmentada.

CARRER DE CAPSAVILA

36. Farmàcia Vergés: Carrer de Capsavila, 7. Procedents de Sant Pere, Francesc Vergés s'establí al carrer de Capsavila, 8 a mitjans del segle XIX. Ignasi Vergés Torrents estudià farmàcia. Com que no era l'hereu, comprà la casa número 7 i la féu reconstruir amb l'aspecte actual. El seu fill, Francesc Xavier Vergés Codinachs fou farmacèutic (emulsió Vergés, 1906 i Cafeinol Vergés, 1916). És probable que la farmàcia fons reformada a principis del segle XX (aspecte que ha conservat fins l'actualitat). Els Vergés han tingut una forta presència en la vida pública de la vila (jutges de pau, alcaldes), cultural (literatura, premsa, personalitats) i científica (productes farmacèutics). S'intueix algun detall del forjat ornamental de la porta d'entrada a l'habitatge que podria ser obra de Pericas.

37. Arxiu Municipal/Mas Prat: Carrer de Capsavila, 2. Ubicat a l'antic Mas Prat (segle XIII) fora del nucli de la Sagrera de Torelló. Entre els segles XVI i XVIII pertanyia a la família de paraires Calveria, emparentats amb els Parrella. A finals de segle XVIII els Calveria es desvincules de Torelló i l'edifici passà a ser l'Hostal de Dalt i Teatre Gros (actualment pàrquing) Aquestes foren dues de les funcions de l'antic Mas Prat d'ençà de la seva municipalització. L'edifici també havia tingut la funció de gabella d'entrada al municipi (lloc on es pagaven tributs obligatoris per poder entrar productes comercials a la vila. Des de 1846 féu d'escola d'instrucció primària i d'escola nocturna. L'escola pública durà fins l'any 1946 i després, fou reconvertit en Jutjat de Pau fins 1986. D'ençà de 1988, l'ADET, per acord municipal rebia la cessió de l'edifici a canvi de la casa Espona del carrer de Ges d'Avall, 5 rebuda en donació per la Fundació Espona. Caldria llegir bé tota la documentació per saber el perquè no es va materialitzar i tots els detalls dels tractes. Finalment es va impulsar la creació de l'Arxiu Municipal i l'any 2007 s'inaugurava. L'ADET va rebre un espai insuficient per mantenir en condicions els seus fons arxivístics i etnològics. Caldrà, doncs, trobar una solució a les necessitats de l'entitat torellonenca. La fesomia de l'immoble és el d'una construcció popular barroca de grans dimensions.

GLOSSARI DE MESTRES D'OBRES, ARQUITECTES, APARELLADORS...

Mestre de cases (magister operis o magister domorum): menestral que tenia al seu càrrec els aspectes materials de la construcció d'un edifici. Documentat a Catalunya des de l'època medieval. Sovint el trobem associat al de fusters i picapedrers. A partir del renaixement la figura de l'arquitecte es farà més present en els grans edificis però fins al segle XIX el gros de la construcció es trobà en mans del mestre de cases. Fou arran de l'aparició de l'arquitecte acadèmic a la segona meitat del segle XVIII i, sobretot, del plantejament de les noves professions en el món industrial que, a la llarga, desaparegueren els mestres de cases. A Catalunya la seva pervivència anà més enllà de la dissolució oficial dels gremis, a causa de la manca d'acadèmia i de la tardana obertura de l'Escola d'Arquitectura (1875). En el segle XVIII Catalunya conegué un gran augment de l'activitat constructora i alguns mestres de cases assoliren, també per la proximitat dels enginyers militars i dels mateixos arquitectes acadèmics, una cultura artística i tècnica notables. Durant el segle XIX i en el període que va de 1850 a 1870 hi va haver a Barcelona la *Escuela Especial de Maestros de Obras, Aparejadores y Agrimensores*, que depenia de l'Acadèmia Provincial de Belles Arts; d'aquesta manera, mestre de cases podia ser també un títol acadèmic, en la línia de les noves professions. Alguns mestres de cases varen obtenir, després, el títol d'arquitectes. (Diccionari d'Història).

Mestres de cases, paletes o constructors que treballaren a Torelló fins la dècada de 1960:

Baraldés Montells, Jaume: (Sant Julià de Vilatorrada, 1901- Olot ?). Constructor. Actiu des de 1933. Casat amb Assumpció Tornamira Vivet, heretà l'empresa dels Tornamira. Francesc Baraldés Tornamira (1934). Treballà en la construcció de la casa taller de Plàcid Nofre (1933); casa de Fortià Pujol Codinachs, C/ del Pont, 42, reforma de la segona planta (1936); reformes de la casa Escarré (1941 i 1946); construï la casa Font, C/ Balmes, 38, (1942); efectuà petites reformes a les cases Coll (1946) i Parrella (1947); reformà i remuntà la casa familiar, C/ de Sant Feliu, 27, (1946 i 1947); reformà el mas La Creu (1947); actuà en la reforma de la casa Vergés, C/ Rocaprevera, 2, (1950); reformà l'entrada de la casa Antoja, pl. de Sant Fortià, 5 (1951) i la casa Parés, av. de la Generalitat, 13 (1951). Jaume Baraldés marxà a viure a Olot.

Basagaña Vaqué, Joan: (Vallfogona, 1920- Torelló, 1999). Casat amb Josefina Llopart Soler. Constructor. Hereu dels Llopart. Reparació dels reformats Pavellons Villamore (1954); terrassa i escala a la torre Faura (1956); substitució dels paviments de fusta de la construcció popular del carrer Nou, 28, casa Arcarons, (1962); substitució de la comuna de la casa Cal Ferrer de la Plaça (pl. Vella, 3-4) (1965). **Josep M. i Jordi Basagaña Llopart** continuaren l'empresa familiar.

Bustins Tomàs, Jacint: (Sant Jaume de Llierca, 1901- ?). Constructor establert a Torelló l'any 1928 amb residència al carrer del Pont. Realitzà les *Viviendas Protegidas* entre 1941 i 1945; les cases dels funcionaris de les escoles (1953). Casa Bustins (1949) al carrer de Puigdassalit, 28. El seu germà **Juli Bustins Tomàs** (Sant Jaume de Llierca, 1906 - ?). **Bustins Madaula, Antoni:** (Torelló, 1927). Fill de Jacint Bustins Tomàs. Contractista. **Bustins Madaula, Joaquim:** (Torelló, 1947).

Casalí Llorens, Ramon: Constructor. Soci de **Joan Constansó Formatger**. Projectà i construï dues cases al carrer d'Àngel Guimerà (1932) per a Segimon i Pere Canudas. Projectà una casa a la cruïlla dels carrers Manlleu i Puigdassalit juntament amb Arturo Codinachs i en nom de la Comissió de Paletes. Se sol·licità que fos una casa franca d'arbitris municipals (1932).

Casals i Espona, Jeroni: (Sant Quirze de Besora, 1855 - Torelló ?). Constructor de cases. S'establí a Torelló l'any 1865. L'any 1905 vivia al carrer Balmes, 6. Remunta d'un pis a la Fonda Fortià Benet, carrer de Ges Amunt,1 (1913).

Casas Guiu, Josep: (Sant Hipòlit, 1860- Torelló, 1937). Mestre d'obres. Vivia al carrer de Sant Josep, 49. Entre 1893 i 1907 construï cases als carrers de Sant Josep, de la Pau i Sant Antoni. Entre 1923 i 1933 construï al carrer d'Enric Prat de la Riba, l'avinguda de Rafael Casanova, carrer de Borgonyà i al barri de Cabrerisses. Reforma la segona planta de la casa Pujol, plaça Nova, 6 (1933). Claveguera i paviment amb llambordes del carrer de Sant Feliu, plaça de la vila i carrer Parassols (1893), carrer Capsavila (1895). Els seus fills, **Pau** (1886) i **Feliu Casas Castells** (1888), també paletes; nascuts a Vinyoles, treballaren amb el pare. **Jospe Casas Torrents** (Torelló, 1918) era paleta l'any 1940 (vivia al carrer de Sant Josep, 49).

Casas Guiu, Pau:(Sant Hipòlit, 1870 -Torelló, 1934). Mestre d'obres. Vivia al carrer de Sant Josep, 35. Construï una casa al carrer de Rocaprevera, 44 (1923 aprox.) en terrenys de Rosa Font Bassas. Claveguera i llambordes del carrer Rocaprevera (1928). Segons la memòria oral de la família, la casa de la Vila (1902) i el Pedronet de Montserrat (1914) dissenyat per Pericas, foren executats pels Casas. Pare de Francesc Casas Puigbó.

Casas Puigbó, Francesc: (Masies de Voltregà, 1893 - 1954). Va viure a la casa del carrer de Rocaprevera, 44, reformada l'any 1930. Alçà les dues cases Pujol (1934) al carrer de sant Miquel, 34-36, projectades per Pericas; la reformà l'any 1943; Reformà la façana de la torre Bartra (1945) del carrer Balmes, reconstruí el mur de la Carrera (1946) i construï la fabrica Casals (1946). Segons memòria oral, va executar les obres de les Escaletes de l'Estació (1946). Fills nascuts entre 1921 i 1929: Pau, Joan, Jaume, Àngela, Maria, Pere, Carme, Joan, Loreto i Montserrat Casas Serra. **Jaume Casas Puigbó** era el germà paleta.

Casas Serra, Jaume: (Sant Hipòlit, 1924 – Torelló, 2005). Seguí l'empresa del seu pare. Va viure a can Bassas i després a Cal Teuler. Reformà la casa Terrés, carrer de Rocaprevera, 15 (1953), reformà la casa Archs, carrer Nou, 31 (1954), reformà el portal de la casa Palau, carrer Nou, 11 (1954), amplia les instal·lacions fabrils de Cal Feyner (1955), reformà la casa Bassas (1955), reformà i amplia la fàbrica de bolígrafs Super T (1957 i 1958), executà la definitiva reforma de la casa Pujol, carrer de Sant Miquel, 34-36 (1958), reformà l'interior de la Lliça (1964). També construï un pont al municipi de Sant Romà de Sau que quedà inundat pel pantà.

Codinachs Vilaregut, Ramon: (Torelló, 1871 – ?). Mestre d'obres. Vivia al carrer de Sant Antoni, 26 (any 1930). Casat amb Maria Grabolosa. Reformà els pavellons Villamore (1913) amb la supressió de la tanca de ferro forjat i la construcció d'un habitatge de planta baixa. Construï la Fundició Masallera Sánchez al carrer Balmes (1921). Construï habitatges al carrer de la Cooperativa (finca del Tint) l'any 1922. Reformà la façana de la casa de Joan Pujol Codinachs, carrer del Pont, 37 (1923).

Codinachs Grabolosa, Arturo: (Torelló, 1899 - 1972). Constructor. Fill de Ramon Codinachs Vilaregut. Filles: Soledat (1925) i Maria (1937). Esposa: Dolors Carrera Font (1905). Entre 1930 i 1934 es féu construir la casa del carrer dels Estudis, 12. L'empresa passà a **Albert Galicia Orcajo**, gendre de l'Arturo. Actiu entre 1927 i 1972. Actualment. Els germans **Arturo i Albert Galicia Codinachs** continuen vinculats al món de la construcció amb CODISA.

Comajoan Prat, Joan: (Sant Martí Sescorts. 1864 - Torelló, 1936). Mestre d'obres. S'estableix a Torelló l'any 1873. L'any 1905 vivia al carrer Carrera, 28. Remunta de la teulada i balcó de la casa de Francesc Parés Pujadas, carrer de Sant Bartomeu, 2 (1906); obertura d'un portal a la casa de Mariano Codina, carrer Parassols, 1 (1913); reforma de la façana de la casa de Miquel Ros, carrer de Sant Feliu, 9 (1913); balcó de la casa de Narcisa Padrós, carrer de Rocaprevera, 21 (1924). Al registre de defunció diu que vivia al carrer Carrera, 1. **Comajoan Vilardell, Josep:** (1890- Torelló, 1956). Fill de l'anterior. Casa familiar al carrer de Rocaprevera, 34 des de 1895.

Constansó Formatger, Joan: (Sant Julià de Vilatorrada, 1901 - ?). L'any 1932 formava part de la Comissió de Paletes. Era soci de Ramon Casali. El seu fill, **Joan Constansó Vivet**, 1929. Contractista. Soci de Martí Devesa. Els germans Joan i Jordi Constansó Pujol tingueren una important torneria de fusta al carrer Puig de Terrades.

Dachs Canudas, Melcior: Constructor. Vivia a la casa del carrer de Sant Miquel, 12. Obres a Torelló entre 1941 i 1947. Reformà la casa Espona Oliveras, c/ Sant Miquel, 13 (1941), construí la casa de Josep Fontserè, carrer de Jaume Balmes, 20 (1942), caseta dels jardins de l'Espona projectada per l'arquitecte Duran Reynals (1943), reformà de la casa del carrer de la Pau, 7 (1944) magatzem a l'antic convent de les Germanes Josepines; reformes de la casa Espona i de les cases de la Fundació Espona al carrer de Ges d'Avall 5, 17 i 19 (1947).

Dachs Domènech, Lluís: Torelló, 1927. Vivia al c/ Miquel, 12. Constructor i hereu de Melcior Dachs. Fornícula de Sant Nazari del carrer Ges d'Avall, 7 (1948), Taller de torneria d'Eugeni Sala al carrer de Puig de Terrades (1954), torre de Joaquim Casellas, carrer d'Orís (1956), casa de Pere Cuní, carrer del Cònsol (1956), fàbrica Antoja, carrer de Montesquiú (1958). **Lluís Dachs Rovira** i **Josep Dachs Rovira** continuaren per separat en el món de la construcció.

Danés, Bartomeu i Danés, Joan: Constructors als anys 50 del segle XX.

Devesa, Martí: Contractista del carrer Nou a la dècada de 1960. El fill, **Lluís Devesa**, continua en l'actualitat.

Domènech Serra, Ramon: (Sant Vicenç de Torelló, 1835- Torelló ?). Mestre de cases de Sant Vicenç. Tres generacions de la família es dedicaren a la construcció a Torelló. S'estableix a Torelló abans de 1880. En aquesta data ja viu al raval del Pont (probablement ja és la casa del carrer Balmes). Es casà amb Josep Viñas Dachs. Va tenir set fills. Segons memòria oral, els Domènech edificaren la casa Paradell (1877) al carrer Balmes, 10, just al davant de la casa Domènech (edificada posteriorment amb els guanyys d'aquesta imponent obra).

Domènech Viñas, Pere: (Torelló, 1867). Mestre de cases. Carrer Balmes, 3. Germà gran de la família de paletes.

Domènech Viñas, Jaume: (Torelló, 1871-1946). Mestre de cases. El trobem residint en diferents adreces. C/ Sant Bartomeu, 1. Passeig Estació, 7 (any 1930). L'any 1940 viu a Rafael Casanova, 15.

Domènech Viñas, Florenci (Venanci): (Torelló, 1875- ?). Paleta. Germà solter dels anteriors. Viva a casa de Pere Domènech.

Domènech Font, Benet: (Torelló, 1895 - 1936). Constructor. C/ Balmes,3. Fill de Pere Domènech Viñas. Membre de la Lliga Regionalista. Assassinat el 4 de setembre de 1936.

Domènech Camps, Pere: (Torelló, 1924). C/ Balmes, 3. Fill de Benet Domènech Font.

Fontserè Vergés, Joan: (Torelló, 1930). Constructor. Fill de Joan Fontserè Terradellas i Manela Vergés Oms, de la centenària carnisseria, *Can Barnoia*, de la plaça de la Vila, 4. Es va establir al carrer de Sant Josep.

Fontserè Montells, Josep: (Sant Vicenç de Torelló, 1918 - ?). Vivia al carrer d' Anselm Clavé, 9 (any 1950). El seu fill **Lluís Fontserè Rossell** també era paleta. Contractista. Realitzà la reforma de l'edifici de la Rectoria (1976).

Fortet, Ramon: Contractista. 1965.

Llopart Fuster, Joan: (Torelló, 1882 - ?). Mestre d'obres. Família de fusters del carrer de Sant Miquel, 30. El trobem exercint de paleta entre 1928 i 1955. Reformà la casa del carrer del Pont, 37 els anys 1928 i 1930. La seva filla, Josefa Llopart Soler, es casà amb **Joan Basagaña Vaqué**, paleta continuador del negoci familiar.

Parés Espona, Joan: (Sant Pere de Torelló, 1899- Torelló, 1968). Constructor. Vivia al carrer Balmes, 22 (1940). Casat amb Remei Ginebra Morera. Pare de Bonaventura (1926) i Joan Parés Ginebra (1929).

Parés Ginebra, Joan: (Sant Pere de Torelló, 1929 - ?). Constructor. Fill de l'anterior. C/Balmes, 22.

Rossell Querol, Gregori: (Sant Andreu de la Vola, 1916- ?). Vivia al carrer d'Anselm Clavé, 15 (any 1950). Contractista.

Sarsanedas Rovira, Isidre: (Rupit, 1848- Torelló, 1920) (Masies de Voltregà, 1858 segons el registre). Mestre d'obres. Vivia al carrer del Pont, 17 (casa de Maria Martorell, esposa d'Isidre). Construï una casa a la carretera provincial de Vic a Sant Pere de Torelló l'any 1885; paviment amb llambordes i voreres del carrer del Pont (1895), reforma de la casa familiar (1913).

Sarsanedas Martorell, Jaume: (1889). Mestre d'obres fill d'Isidre. Reforma la façana i casa de Joan Bofill Homs al carrer de Sant Josep (1925); casa unifamiliar de Josep Viñas, carrer Borgonyà (1927); casa de planta baixa i soterrani al Pla de l'Estació (1927); reforma del portal i remunta del segon pis de la casa familiar, carrer del Pont, 17 (1928); construcció de la torre d'Adolf Taxonera, carrer dels Estudis, 6 (1928); reforma de la façana de la casa de Joan Bofill Homs, carrer del Pont, 19 (1929).

Soy, Francesc: Mestre d'obres. Edificà un solar de Josep Solà Prat, procurador de tribunals, al carrer de Sant Josep, 30 (1903). Local conegut com "La Dàlia Torellonenca" (1916) i "Ca l'Argelagués" (1927), taverna de Joan Arjalagués i local de "La Unió Juvenil".

Tornamira Pradell, Joan:(1805-?) Mestre d'obres del carrer Nou, 54. Matrícula de 1858. Casat amb Maria Callís Corominas. Fills: Ramon, Josep, Pere i Joaquim Tornamira Callís. Primer Tornamira constructor que trobem a l'Arxiu Municipal de Torelló.

Tornamira N. (V), Francesc: (1817-?). Mestre d'obres. Plaça del Joc de la Pilota, 1. Casat amb Maria Jenollàs. No té fills. Segurament emparentat amb l'anterior.

Tornamira Callís, Ramon: (1837-1904) Mestre d'obres. Fill de Joan Tornamira Pradell. Documentat a la matrícula industrial de 1864. Edificà dues cases al C/Sant Miquel (km 14, banda parell), una d'elles projectada per Mariano Callís Collell; el magatzem Sellés (1880) a l'av. Rafael Casanova, 1(desaparegut); magatzem propi a l'av. Generalitat (desaparegut) (1882) projectat per Mariano Callís; casa Paradell (1883), projectada per Josep Antoni Torner. Durant la dècada de 1890, Joan Tornamira Barella s'ocupà del negoci familiar.

Tornamira Callís, Josep: (1848-1922). Mestre d'obres. L'any 1880 vivia al carrer de Sant Antoni, 45. Es casà amb Antònia Casals Ribas, de Mataró. Fills: Antoni, Maria i Joaquim Tornamira Casals. L'any 1912 vivia al carrer de la Pau, 23.

Tornamira Callís, Pere: (1845-1923). Mestre d'obres. L'any 1880 vivia al carrer nou, 15. Vivia al carrer de Sant Feliu, 23-25. Germà de Ramon i Josep Tornamira. Casat amb Francesca Viñolas. Fills: Francesc, Josep i Joaquina Tornamira Viñolas. Construï la casa d'Antoni Terré (Terrés) Teixidó (1908) al carrer de Rocaprevera, 15.

Tornamira Callís, Joaquim: (1854-1921). Sastre. Vivia al carrer del Pont, 24 (padró de 1905). Casat amb Antònia Barella, de Vilanova.

Tornamira Barella, Joan: (1865-1923) Constructor. Fill de Ramon Tornamira Callís. Casa Lastortras (1897), carrer del Pont, 9; reforma de la casa Constans (1908), carrer de Rocaprevera, 22; reforma de la casa Tornamira (1908), carrer Nou, 54; casa del carrer de Rocaprevera, 7 (1909), propietat dels Constans; reforma de la casa de Mossèn Cararach (1913), carrer Nou, 1-3. Entre 1925 i 1926, les seves tres filles (Maria, Irene i Enriqueta) heretaren el patrimoni familiar.

Tornamira Viñolas, Francesc: (1871 - ?) Constructor. Fill de Pere Tornamira Callís. Casat Amb Rosa Vivet. Tingué tres filles. Reforma de la casa Codinachs (1927), carrer de Capsavila, 3; reforma de la façana de la casa Tornamira (1927), carrer de Sant Feliu, 23-25; casa de Joan Parés (1929), av. de la Generalitat, 11; casa Escarré (1931) projectada pel mestre d'obres Josep Suñé; cases de Maurici Marçal (1933) i Ferran Català (1933), totes dues al carrer d'Àngel Guimerà. Reformà la segona planta de la casa Pujol (1936), carrer del Pont, 44. La seva filla Assumpció Tornamira Vivet es casà amb Jaume Baraldés Montells. L'any 1930 vivia al carrer de Sant Feliu, 25.

Tornamira Casals, Antoni: (Torelló, 1874 - 1932). Mestre d'obres. Fill de Josep Tornamira Callís. Vivia al carrer de la Pau, 23 l'any 1930. Porxo i balcó de la casa núm. 65 del carrer Nou (1928), propietat de Cardina Nuri Vila.

Tornamira Martorell, Juli: (Les Lloses, 1906 - ?). Fill d'Antoni Tornamira Casals. Constructor. Reforma de la casa de Josep Barniol, carrer Nou, 61 (1934). Vivia al carrer de la Pau, 23 (any 1930).

Tornamira Viñolas, Francesc: (1871 - ?) Constructor. Fill de Pere Tornamira Callís. Casat Amb Rosa Vivet. Tingué tres filles. Reforma de la casa Codinachs (1927), carrer de Capsavila, 3; reforma de la façana de la casa Tornamira (1927), carrer de Sant Feliu, 23-25; casa de Joan Parés (1929), av. de la Generalitat, 11; casa Escarré (1931) projectada pel mestre d'obres Josep Suñé; cases de Maurici Marçal (1933) i Ferran Català (1933), totes dues al carrer d'Àngel Guimerà. Reformà la segona planta de la casa Pujol (1936), carrer del Pont, 44. La seva filla Assumpció Tornamira Vivet es casà amb Jaume Baraldés Montells. L'any 1930 vivia al c/Feliu, 25.

Mestres de cases i arquitectes que han deixat obra a Torelló:

Alsina Botet, Joaquim: Arquitecte. Casa Argemí (1948) al Carrer del Pont, 41.

Anglada Bayés, Manuel: Arquitecte. Fill de Manuel Anglada Vilardebó. Torre de Francisco Casals Tarón al carrer Balmes, 34 (1961). Incorporà nous conceptes socials en la concepció dels plurihabitatges a Osona. Projectà blocs de pisos i torres a Torelló, així com el cinema Esplai durant els anys 70 del segle XX.

Anglada Vilardebó, Manuel: Arquitecte vigatà amb despatx a la Casa Puig (Pericas). A Torelló realitzà el Pla topogràfic de 1948. Fou arquitecte municipal als anys 20 del segle XX: Plaça Nova (1925), primers estudis; Eixample de Torelló de 1928 (carrers Puigdassalit, Enric Prat de la Riba...). Després de la Guerra (1936-1939) tornà a exercir d'arquitecte municipal. L'any 1945 féu un informe sobre les Escaletes de l'Estació i un nou projecte per solucionar els problemes de l'aigua.

Arimany Fontanet, Josep: Arquitecte municipal a mitjans de la dècada de 1980. Projectà la Sala de Barri de Torelló (1985) a la zona esportiva.

Arís, Guillermo: Arquitecte barceloní. Magatzem de la ferreteria Vda. Bofill a la plaça Nova (1963), posteriorment reformat i reconvertit en botiga.

Armengou, Josep Maria: Arquitecte. Reforma Banco Latino (1961), actualment Banc Popular.

Bardolet Casas, M. Àngels: (Torelló, 1955). Arquitecte tècnic. Diverses col·laboracions en equip realitzades a Torelló i Sant Vicenç (Cals Avis, Arxiu Municipal). Treballà per l'SPAL (Diputació de Barcelona). Actualment a Centelles.

Bartrina Font, Jaume: (Sant Pere de Torelló, 1950). Arquitecte (1975). Rehabilitació de Cal Ferrer de la Plaça (2003-2008) a la plaça Vella, 4.

Berenguer, F.: Arquitecte. Casa pl. Nova, cantonada amb passatge 11 de Setembre. (1943). Botiga "La Moda".

Bladó, Narcís Josep Maria: Arquitecte del Districte de l'Est de la província de Barcelona. Dirigí i projectà diferents actuacions a Torelló. Trasllet del cementiri vell a l'emplaçament actual (1862-1863) i projecte d'escoles i ajuntament a l'actual carrer del Bonsuccés (1866), projecte no realitzat.

Bonet Ayet, Sebastià: Arquitecte. Continuació de la construcció de la vivenda i taller de Josep Juvinyà, 1943 al carrer d'enric Prat de la Riba, 18.

Brugueras, Pere: Mestre d'obres. L'any 1903 projectà les cases de Jaume Espona Oliveras, Antoni Masramon Espona i Josep Fajula Cros del carrer de Sant Miquel, 13, 15 i 17 respectivament.

Callís Collell, Mariano. Mestre d'obres de Vic. Títol: 1872. Actiu de 1879-1911. Projectes urbanístics a Torelló: Fonda Bosch (Saló de 1891). Casa Benito, Cal Teuler (1908). A Manlleu projectà la casa Casa Almeda, C/Pont, 33 d'estil Eclèctic i la casa del doctor Josep Guardiet a la plaça Fra Bernadí, antiga seu de la Caixa de Manlleu (1908).

Casado Tisans, Joan: Mestre d'obres. Títol de 1872. Actiu de 1874 a 1921. Treballà sobretot a Gràcia i Sarrià. A Torelló projectà la tanca, i segurament la torre, d'estil classicista, de Josep Coma Baulenas al carrer Balmes, 18 (1920-1922).

Claparols i Pericas, Josep M: Arquitecte. Nét de Josep M. Pericas i Morros. Intervencions a l'entorn de Rocapevera, Cals Avis (1987) i la Casa Gran de la Coromina.

Coll i de Bacardí, Josep Maria: (Barcelona, 1878 – Terrassa, 1917). Arquitecte (1907). A Torelló va projectar:

- Teatre de l'Escola Dominical a la plaça Nova (1907-1910) (desaparegut)

- Acabament de la façana de l'Església parroquial. Torres laterals rematades amb ceràmica vidriada verda i groga. Columnes i frontó de la façana (desaparegut). (1904-1910)
- Capella Santíssim Sagrament o Capella Fonda. Cúpula amb ceràmica vidriada de color taronja (1911).

Guanyà el concurs per oposició a l'ajuntament de Terrassa (16/11/1911). Hi exercí el càrrec d'arquitecte municipal des de l'u de gener de 1912 fins al 24 de març de 1917.

A Terrassa projectà:

- Casa Coll i Bacardí o casa Baumann (1913-1916)
- Grup Escolar Torrella o escola de Dona Magdalena (1912)
- Parc de Desinfecció (1912)
- Magatzem fàbrica Marcet (1914)
- Urbanitzà el Parc de Vallparadis
- Ermita del Sagrat Cor de Jesús

Coll i Espadaler, Lluís: Arquitecte manlleuenc. A Torelló projectà la reforma de la casa de la societat *Josep Gorchs i Cia* (PYSESA) l'any 1918, l'ampliació de Can Jaumira (1925) i la casa de Joan Parés Espona (Balmes) (1932). Fou amic i col·laborador de Josep M. Pericas. A Manlleu destaquen: la Casa Dot, C/Pont, 29 (1923), el Centre Catòlic, C/Pont, 9 conjuntament amb Josep Ylla (1897), d'estil eclèctic. També va projectar la Cooperativa "La Fidelitat", plaça Fra Bernadí (1911) d'estil Noucentista.

Colomer Oferil, Ramon: (Sant Vicenç de Torelló, 1960). Arquitecte (1988). Actuacions de Planejament: Pla Parcial La Cabanya (1988), Unitat d'Actuació La Carrera i Pla Parcial Matabosch a la dècada de 1990.

Culí Casellas, Joan: (Sant Pere de Torelló, 1952). Arquitecte (1977). Rehabilitació de Cal Ferrer de la Plaça (2003-2008) a la plaça Vella, 4.

Duran i Reynals, Raimon: (Barcelona, 1895-1966). Arquitecte (1926). Influències clàssiques del renaixement italià (Brunelleschi) fruit d'un viatge amb Nicolau M. Rubió i Tudurí a Florència l'any 1920; i del racionalisme dels anys 30 del segle XX (membre del GATPAC). Podríem dir que fou un noucentista tardà. Establí amistat amb el pintor i pedagog Alexandre Galí i Fabra (1880-1965). Santiago Espona Brunet, industrial, financer i mecenes amb arrels a Torelló, tingué una relació amb Duran i Reynals des de 1928. Coincideix amb la data de construcció de la Casa Espona de Torelló (Ges d'Avall, 5) i amb les edificacions a la colònia Espona de Sant Joan.

Destaquem:

Vestíbul Estació de França, Palau de les Arts Gràfiques i casa Espona (1934) a Barcelona.

Habitatges, casa director i la nova nau de la Colònia Espona (a partir de 1928) i restauració de la Sala Capitular del Monestir a Sant Joan de les Abadesses (1948-1963).

Probablement la Casa Espona (1928), la Caseta de la casa Espona a Torelló (1941), rehabilitació de les cases de la Fundació Espona al carrer de Ges d'Avall 17 i 19 als anys 50. A Torelló. És molt probable que el jardí de la casa Espona sigui de Nicolau Rubió i Tudurí. La mateixa casa Espona té unes pintures al fresc de Francesc Galí i Fabra.

Ferrater Bofill, Antoni de: Arquitecte. Ampliacions a Cal Feyner (1950).

Ferrer i Corriol, Antoni de: Mestre d'obres natural de Vic (Títols de 1869 i 1872). Actiu a Vic 1871-1908. Casa d'Antoni Pujol (tintorer) i dels Parrella (revocar façana i projectar els vitralls amb escuts nobiliaris). Té obres a Gràcia, Sarrià i Barcelona. A l'Exposició del Centre de Mestres d'Obra de 1876 s'hi van exposar quadres seus.

Ferrés Puig J. de M.: Arquitecte. Nova alineació carrer Prat de la Riba (1934).

Fosas (Tosas), Antoni: Arquitecte. Projectà cases unifamiliars del carrer de R. Casanova (1932).

Horras Pi, M.: Arquitecte de Barcelona. Reforma de la façana i remunta d'un pis a la casa del prevere Josep Nuri, carrer de Sant Bartomeu, 15 (1886). L'obra nova es fa amb maó ceràmic. Els brancals de pedra picada antics, el sòcol de maçoneria i la paret de tàpia es mantingueren.

Izaguirre Garaitagoitia, Xavier: Arquitecte i urbanista. Plans urbanístics a Torelló durant la dècada de 1980. Equips de treball per a planificació urbana.

Jambrú i Tresserras, Pablo. Mestre d'obres i enginyer (1855). Actiu: 1871-1881. Féu algunes obres d'enginyeria a Torelló durant la dècada de 1870. Pont d'accés a la teuleria Benito del carrer Manlleu (1877).

Jordà i Sala Lluís: (Sant Joan de les Abadesses, 1956). Arquitecte tècnic (1978). Cap del servei tècnic de Torelló (1987-1990). A Torelló podem destacar dues obres: IES Cirvianum (1999) i Guarderia La Cabanya (2011).

Llobera i Tello Ramon: Arquitecte municipal. 1979-1985. Soci de Miquel Ricart Vergara.

Margarit i Consarnau, Joan: (Sanaüja, 1938). Arquitecte i poeta. Arquitecte municipal de Torelló entre 1964 i 1965 (acords municipals de 16/10/1964 i 2/10/1965 amb un sou anual de 8.500 pts). A Torelló es conserven dos projectes seus: Obertura carrer Cònsol i la canalització de la Torrentera del carrer de Sant Bartomeu (1965). En tots els documents trobats apareix el nom de Joan Margarit sense el segon cognom. Tot indica, però, que es tracta del reconegut poeta (Premi Nacional de Literatura, 2008) i arquitecte (Catedràtic de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona).

Martorell Terrats, Jeroni: (BCN, 1877-1951). Arquitecte (1903). Arquitecte municipal de Calella. Durant els primers anys de la seva activitat arquitectònica realitzà alguns edificis modernistes. Projectà diversos edificis escolars, encarregats per la Mancomunitat de Catalunya, així com alguns grups de cases econòmiques unifamiliars al barri d'Horta de Barcelona. Des de 1915 fins a la seva mort dirigí el Servei de Catalogació i conservació de Monuments de la Diputació de BCN, des d'on elaborà noves teories sobre l'actuació en els edificis històrics i del seu entorn urbanístic. A Torelló dirigí les obres de restauració de la Casa de la Balconada (1941).

Maser i Vidal, Josep: Mestre d'obres. Projectà una torre per a Andreu Oró i Vilaregut (1884) al carrer Balmes.

Masferrer (Solà ?), Ramon: Arquitecte vigatà. Reforma casa de Joan Pujol Ordeig al carrer de Sant Miquel, 34. Les cases núm. 34 i 36, del mateix propietari, havien estat projectades per Josep M. Pericas. Destaca la Tribuna de Masferrer (1958). Publicà fotografies amb el Dr. Junyent.

Masferrer Pladelasala, Joan: (Vic, 1905-1969). Arquitecte amb residència a Vic (Rambla Davallades, 1). Membre numerari del patronat d'Estudis Osonencs. Contractat com a arquitecte municipal de Torelló entre 1948 i 1952. Deixà nombrosos projectes al municipi. Destaquem: Façana casa Sañé (1948, Casa Bustins (1949), Fundició Català (1950), Reforma de les instal·lacions de la torneria Pujol (1950) o la torre de Josep Pous Barrofet (1960) a l'avinguda Generalitat.

Molas Rifà, Eduard: (Manlleu). Arquitecte. Taller de torneria de Pere Antoja al carrer Montesquiu (ampliació de 1969).

Nebot Vilaseca, Albert: Arquitecte. Reforma de la fàbrica de Plàcid Nofre (2002).

Pallàs i Arisa, Camil: Arquitecte (1918 – títol 1945 – 1982). Va dirigir el Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de BCN entre 1954 i 1978. Puig de les Tres Creus dècada de 1970.

Pallàs i Arisa, Saulo: Arquitecte. Projectà la casa de Joan Berenguer Quer al carrer dels Pins, (1965).

Panicot Bonet, Climent: (Sant Hipòlit de Voltregà, 1959). Arquitecte Tècnic (1982). Treballs de planificació de 1983. Pla General de Torelló. Equip dirigit per Izaguirre.

Pausas Coll, Josep: (Nascut a BCN, ciutat on va morir l'any 1927). Arquitecte (1906). Arquitecte municipal d'Igualada (1911-1921). A Torelló projectà dues cases: casa de Manuel Espona Riera al carrer de Sant Miquel, 27 (1912) i casa de Jaume Camprodon Bojons al carrer de sant Bartomeu, 10 (1913).

Pericas Morros, Josep Maria: (Vic, 1881 – Barcelona, 1966). Arquitecte (1906). Arquitecte diocesà de Vic des de 1913 i de BCN des de 1922. Arquitecte Municipal de Vic (1930-1936). Diversos treballs urbanístics a Torelló (1927-1929)

Obres significatives:

Església del Carme (1910-1911), Monument a Mn. Jacint Verdaguer (1913-1924) i Casa Pericas (1920) a Barcelona.

Cases Colomer (1906), Bayés (1907) i Puig (1920) a Vic.

Santuari de Rocaprevera (1923-1924), la Torre Pericas (1921-1924) i l'església de la Colònia de la Coromina (1903-1906), a Torelló,

Clínica Mental de Santa Coloma de Gramanet (1923-1924), projectada en col·laboració amb Rafael Masó.

Projectà i restaurà nombrosos edificis religiosos.

Un dels darrers encàrrecs fou de la Caixa de Pensions. Projectà diverses sucursals a la Cerdanya, Vall d'Aran i Torelló.

Pineda Gualba, Antonio: Arquitecte encarregat de la Dirección General de Regiones Devastadas. 1944. Diverses tipologies de cases unifamiliars als carrers: Nou, Manlleu, Diputació, Sant Roc, Puigdassalut i Collsacabra. L'objectiu era reallotjar els afectats de l'aiguat de 1940.

Planella Roura, Macario: Mestre d'obres de Barcelona (1863). Actiu de 1870 a 1893. Foment, obres particulars als barris de Gràcia i Sant Gervasi. President i fundador del centre de Mestres d'Obra. Projectà la casa de Miquel Feyner C/Sant Miquel, 30 l'any 1879.

Puig, Joan Maria: Arquitecte municipal, 1975.

Puig Janer, Manuel: Arquitecte. Habitatge i casa obrers de cal Feyner (1958).

Pujol i Pous, Josep Maria: Arquitecte torellonenc. Reforma Plaça Nova (1975). De la família Pous, torners de Torelló.

Ricart Vergara, Miquel: Arquitecte torellonenc. Projecte de rehabilitació del Mas Prat (AMT) (1998). Reforma de la Plaça Nova (2011). De la nissaga de torners torellonencs originaris de Sant Pere de Torelló.

Riera Reguer Josep: (Sant Julià de Vilatorça, 1903-1994) Arquitecte. Fou l'arquitecte que projectà diverses tipologies d'habitatge unifamiliar al voral de l'estació per a la *Cooperativa de Viviendas Valle del Ges* durant la dècada de 1960.

Riera Virgili, Joan: Arquitecte. Torre de Josep Pous Sobrerroca al carrer d'Enric Prat de la Riba (1960), una de les primeres torres avantguardistes de Torelló.

Rierola, Rafael: Arquitecte de Manlleu amb diverses obres a Torelló.

Rifà i Piñol Jordi: (Torelló, 1952). Arquitecte tècnic (1974). Destaquem *Cals Avis* (1987), obra dirigida per l'arquitecte Josep M. Claparols i els projectes de la societat *Colomer-Rifà*.

Rovira Pey, Josep: Arquitecte tècnic. Restauració de l'església parroquial de Sant Vicenç de Torelló i en el projecte i direcció d'obra de la restauració de la plaça Vella de Torelló (1991-1995). Diputació de Barcelona.

Sarri Vilageliu, Jordi: Arquitecte vigatà. Arquitecte municipal a Torelló 1966 – 1971 (acord municipal de 18/11/1966). Projectà molts edificis a Torelló: Edifici Rectoria (1976) o un projecte no realitzar de reforma de la Plaça Vella (1973). Naus industrials: Technoform (1961) i Costertec (1969).

Schmid Saludes, Julio: Arquitecte. L'any 1972 féu el projecte de construcció de plurihabitatges a l'antiga torneria Vidal al carrer de la Pau. Encara que no ho sembli, Schmid fou un arquitecte reconegut durant la dècada de 1970. Fou vicepresident del FAD (Foment de les Arts Decoratives).

Segalà Subirana, Ricard: Arquitecte barceloní (títol de 1921). A Torelló projectà el primer teatre Cirvianum (1924) inaugurat l'any 1925. A Prada de Conflent destaca una torre d'estil Mallorquí que projectà l'any 1923 i que, actualment, és residència de la universitat Catalana d'Estiu i Casa Pau Casals (hi va viure un temps durant l'exili de 1939).

Serra i Benito Jaume: (Torelló, 1948). Arquitecte (1974). Església Montserrat (1980-1989), últimes vivendes de la cooperativa Vall del Ges, pavelló municipal de Sant Vicenç i nombrosos plurihabitatges i habitatges unifamiliars a Torelló.

Solà-Morales i Rubió, Ignasi de: (Barcelona, 1942- Amsterdam, 2001). Arquitecte, fill de Manuel de Solà Morales i de Rosselló. Projectà el nou teatre Cirvianum (1992). A Barcelona destaca la reconstrucció del Gran Teatre del Liceu (1994-1999)

Soler Montagut Josep Maria: Arquitecte municipal. Des de 1972-1974.

Suñé, Josep: Mestre d'obres de Sant Julià de Vilatorça. Casa Escarré (1931) a l'avinguda de Rafael Casanova (torre desapareguda).

Surinyach i Pla, Miquel: Arquitecte de Manlleu. Projecte La Carrera, 1989. Casa Parrella (2011) Nombrosos estudis sobre les construccions populars a Osona. Catàleg de Patrimoni de Vic (1981).

Torner Vilaseca, Josep Antoni: Mestre d'obres i agrimensor de Vic. A Torelló, entre 1877 i 1910, urbanitzà l'altra banda del pont (Carrers de la Pau, Balmes i Generalitat). Casa Paradell 1877 al carrer Balmes, 10. Projectà la desapareguda Capella de Sant Roc (1886). Fou l'encarregat de la restauració del temple romà de Vic (1885).

Torrella Cascante, Josep: Arquitecte. Ampliació can Tarrés, 1964. Podríem dir que aquesta ampliació va malmetre part de l'antiga construcció del segle XIX.

Tuneu Alabró, Jaume: Arquitecte de Manlleu amb diverses obres a Torelló.

Vega, Jacint: Segurament era el pare de Manuel Vega i March. Treballà a Torelló entre 1878 i 1882. Elaborà el pla General de la població amb la supervisió de l'arquitecte Salvador Vinyals (1878). Treballà en el camí veïnal dels Comuns i de la Coromina (1882).

Vega i March, Manuel: Arquitecte (1871- títol de 1892-1931), catedràtic, acadèmic de les Belles Arts de Barcelona i *correspondiente* de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando. Director propietari de la publicació anual *Arquitectura y Construcción*, editada des de 1897 fins a 1919. Ingressà a la Real Academia de Bellas Artes de San Jorge (BCN) l'any 1913. Va obtenir el títol d'agrimensor a l'Escola d'Aparelladors i Agrimensors de la Llotja (Ministeri de Foment). Treballà a Torelló entre 1896 i 1904. per la família Pujol en el projecte del molí d'en Coll (popularment Can Tor al cap del pont) i en la urbanització de la Ronda de les Pollancredes.

Verdaguer Autonell, Maria: Arquitecte tècnic.

Vila Palmés, Antoni: Arquitecte. Facultatiu de la ciutat de Barcelona entre 1915 i 1925 amb l'exitós sistema de col·locació de llambordes *à juntclos* (amb solatge de ciment armat). Se li atribueix la Villa Urrutia a l'Arboç (1913) i la torre Bartra de Mataró. Fou professor de dibuix a la vila de Gràcia (1895) i candidat a diputat provincial per Barcelona pel partit republicà l'any 1890.

Sabem que projectà la tanca de la Torre Bartra al carrer Balmes, 30-32 (1907). És probable que la torre fos també d'ell. Joaquim Bartra i Irene Rovira Serradell, veïns de Barcelona, es van fer construir una torre a Torelló entre 1895 i 1902. Joaquim Bartra i Campmany (Mataró, 1853-1925) fou corredor reial de comerç, amb plaça a Barcelona guanyada per oposició l'any 1899. Fou president del Foment Mataroní.

Ylla Cortinas, Josep: (Vic, 1845-1916) Mestre d'obres municipal a Vic i Torelló. A Torelló: Atri Església Sant Feliu (1884), Casa de la Vila (1902). Arquitecte municipal de Torelló les dècades de 1890 i 1900. A Vic se li atribueix la casa Costa (1906) a la Plaça Major.

Aparelladors:

Coma Baulenas, Pere: (Torelló, 1906). Aparellador municipal dècada 1930. Reforma plaça Sant Fortià (1934). Nombrosos projectes de naus i edificis particulars. Fill de Joan Coma Arboix, conegut industrial fuster i alcalde de Torelló (1913-1916)

Ferrés Juanola, Joan: Aparellador municipal torellonenc. Des dels anys 50 als 80 del segle XX. Casa familiar a l'avinguda de la Generalitat.

Molina, Rafael: Aparellador de *Regiones Devastadas*. Participà en els projectes de construcció d'habitatge protegit després de l'aiguat de 1940.

Puigdecamet Bufí, Pere: Aparellador als anys 1930. Treballà en diferents obres del pla de l'estació.

Sánchez Graells, Joan: (Torelló, 1908). Aparellador municipal. Treballà amb els arquitectes J. M. Pericas i Manuel Anglada en la urbanització i adequació de diferents places i vials de Torelló. Obra: Taller Plàcid Nofre (1933) al carrer d'Anselm Clavé i casa Argemí (1948) al carrer del Pont.

Enginyers:

Anglada Pigrau, Santiago: Enginyer municipal, 1973. Urbanització serra de la Menya. Masies de nova creació i tallers industrials.

Bofill Julve, Josep Maria: Enginyer industrial. Vitri o Grup Vemsa. Carrer de St. Antoni (1958).

Boixeda, Daniel: enginyer industrial de la família Boixeda, societat *Pericas Boixeda i Cia*. Projectà el primer pont de la Coromina en col·laboració amb l'arquitecte Josep M. Pericas (1910). Avui desaparegut.

Colomer Oferil, Josep: (Sant Vicenç de Torelló, 1954). Enginyer industrial municipal dècada de 1980. Pla Parcial Matabosch als anys 90 i Abastament d'Aigües d'Osona Sud (1995).

Lletjós Masó, Nilo: Enginyer de camins. Projectà el pont de Malianta (1989).

Pedrerol Marsà, Josep: Enginyer de Barcelona. Nau de Josep Pous al costat de les escaletes de l'estació (1957).

Puchades Benito, Josep Maria: Enginyer, diplomad en urbanisme. 1971. Redactà el Pla General d'Ordenació. Enginyer municipal, 1970. Molt actiu durant la dècada de 1970.

Puig Janer, Santiago: Enginyer. Nau Cal Feyner (1961). Germà de l'arquitecte.

Rosell Codinachs, Joan: Enginyer industrial. 1949. Molí triturador de pinso de Lluís Casanova.

Vilagut Guitart, Ferran: Enginyer industrial i topògraf. Pla topogràfic de Torelló de 1937. Projectà un refugi antiaeri a la plaça Nova l'any 1937 (no realitzat).